

Colección "Pa de Casa"

DIPUTACION GENERAL DE ARAGON
Departamento de Cultura y Educación

2

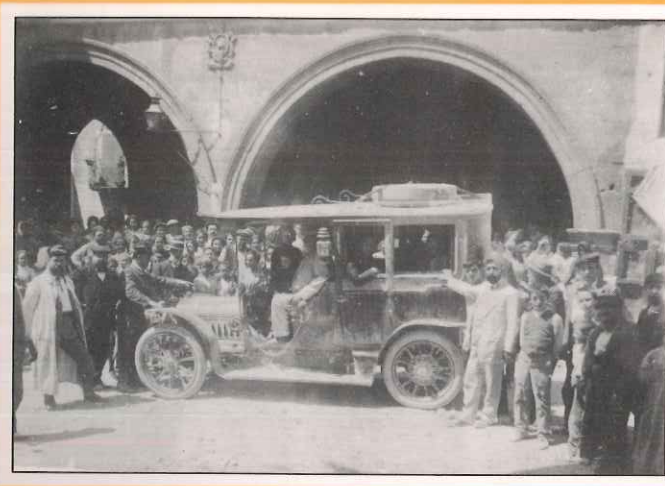
Santiago Vidiella Jassà

PA DE CASA

PA DE CASA

**CONVERSES SOBRE COSES
PASSADES Y PRESENTS DE
LA VILA DE CALACEIT**

Santiago Vidiella Jassà

Santiago Vidiella Jassà

Pa de Casa

Colección "Pa de Casa", 2.

CONVERSES SOBRE COSES PASSADES Y PRESENTS DE LA VILA DE CALACEIT

Introducció, edició i notes de **Walter Heim,
José Ignacio Micolau Adell i Artur Quintana**

DIPUTACION GENERAL DE ARAGON
Departamento de Cultura y Educación

Coordinación y maquetación: José Luis Acín Fanlo y
Milagros Corvinos Corvinos

D.L.: Z-1498-84
I.S.B.N.: 84-505-0474-0
Edita: Diputación General de Aragón
Imprime: INO-Reproducciones, s.a.

INDICE

Presentación de la colección "Pa de Casa"	7
Santiago Vidiella: un home del seu temps	11
La llengua de Santiago Vidiella	19
La nostra edició	29
Converses sobre coses passades y presents de la vila de Calaceit. Any 1916	33
Lo tronc de Nadal	39
Lo cóc amb mel	65
Los Apostols	91
A voltar carrers - Primera part	115

PRESENTACION DE LA COLECCION "PA DE CASA"

"Fa prop de çinquanta anys que respigolo pels bancals del passat i del present de la vila nostra, i hai replegat moltes i bones espigues. D'estes espigues hai fet pans, amb la torpesa d'un mal pastisser, i avui vinc a oferir-tos la primera fornada".

Santiago Vidiella, autor del manuscrito que editamos en las siguientes páginas, se presentaba con estas sencillas palabras a sus paisanos y amigos de Calaceite para hablarles de sus cosas en su propia lengua. No hallo otras mejores ni más adecuadas para presentar la colección que, bajo el título general de PA DE CASA, se propone publicar el Departamento de Cultura y Educación de la Diputación General de Aragón.

Este libro, del que la colección aludida toma su nombre, es el segundo de la serie en catalán, aunque aparezca el primero como anticipo y paradigma de los demás que la integrarán en un

futuro. La anomalía, o alteración del orden previsible de publicación, se explica también por la ventaja de haber hallado de una sola vez un manojo de buenas espigas recogidas por Santiago Vidiella. Pero mientras tanto, varios equipos de expertos, hombres y mujeres amantes de su tierra, se han puesto ya a trabajar en la Franja Oriental de Aragón y en los valles del Pirineo en donde se hablan las fablas aragonesas, para recoger otras muchas espigas, tradiciones, refranes, cuentos maravillosos, y todo lo que, al transmitirse en forma acabada de abuelos a nietos, llaman los lingüistas "literatura oral". Esperamos que este trabajo nos permita nuevas hornadas o ediciones, tanto en lo que respecta a la literatura oral que se ha transmitido en fablas aragonesas como en catalán aragonés. Porque la intención, como se ve, es dividir en dos series paralelas, la colección PA DE CASA.

Sin menoscabo del valor etnológico que sin duda van a tener estos libros, la pretensión manifiesta del Departamento de Cultura y Educación es despertar el interés por nuestras lenguas largo tiempo relegadas. Queremos recuperar las lenguas que constituyen una parte del patrimonio cultural de Aragón. Queremos que los aragoneses y las lenguas aragonesas entren en diálogo, que se reconozca y se escuche en Aragón la polifonía de sus lenguas. Pero sobre todo, quere-

mos superar la tremenda diglosia que padecemos en la Franja Oriental y en los valles del Pirineo. Hablar en fabla aragonesa o en catalán aragonés no es "hablar mal", sino hablar de otra manera.

Los aragoneses que aprendieron a hablar por vez primera en catalán o en romance aragonés, aquellos cuya lengua materna no es el castellano, salvo raras excepciones utilizan ésta como lengua literaria y son analfabetos en su lengua materna. Más aún, ni siquiera se han planteado la posibilidad del uso literario de la propia lengua. Al presentar por escrito, en letras de molde, la "literatura oral" de una y otra lengua minoritaria, esperamos poner como un espejo delante de los que hablan catalán o fabla aragonesa, para que así vean su modo de hablar, se reconozcan y reconozcan la dignidad de su propia lengua, la estudien y la utilicen, sin complejos, agotando todas sus posibilidades.

En cierto sentido, recuperar la lengua y utilizarla es hacer uso del derecho a voz, y tomar la palabra; es ejercer la libertad de expresión. Porque, antes de tener derecho a decir cualquier cosa, se tiene el derecho a expresarse en la propia lengua.

Con la voluntad de recuperar nuestras lenguas y recuperarnos, convaleciendo de la disglo-

sia que padecemos en algunas comarcas aragonesas, se inicia, como hemos dicho, la colección PA DE CASA. El número uno de cada serie será la presentación de la respectiva lengua por sus hablantes en su territorio.

Se ha pedido con este fin, en algunos pueblos, los más representativos, que sus vecinos nos hablen de sus cosas en su lengua. La publicación de lo que ellos digan, tal y como lo dicen, con sus peculiaridades lingüísticas dispersas sobre territorio aragonés, será sin duda la demostración de nexos comunes en la *lengua* no obstante las variedades del *habla*, o de los "acentos". Y esperamos que sea también la mejor manera de estimular al estudio de las lenguas que permite y sustenta las diferencias del habla.

Los números siguientes recogerán por temas la literatura oral, localizando y datando todas las aportaciones, pero sin atenerse ya a un orden geográfico de exposición.

JOSE R. BADA
Consejero de Cultura
y Educación de la D.G.A.

SANTIAGO VIDIELLA: UN HOME DEL SEU TEMPS

Aquesta breu presentació dels manuscrits de Santiago Vidiella sobre "coses passades i presents de la vila de Calaceit" no volen ser res més que una menuda contribució que ajudo a comprendre la figura de Santiago Vidiella en buscar-li un lloc dins de la seua època i dels interessos, especialment intel·lectuals, que guien la seua obra.

Santiago Vidiella Jassà va néixer a Calaceit lo 30 de desembre de 1860, fill d'una família de llauradors de bon passar, va viure desde menut un ambient camperol que se reflectirà a tota la seva obra, especialment als seus discursos i articles de caire social o "polític". Com era normal al seu temps, a les cases bones, va estudiar Dret a la Universitat de Saragossa, on es llicencià l'any 1881, tornant a Calaceit per a dedicar-se a l'exercici de l'advocacia, al cultiu de les humanitats i de les propietats familiars. Lo seu quefer com a advocat encara se recorde per la bona disposició

ahora de defensar i d'aconsellar los llauradors de la comarca que li demanaven lo seu paréixer, molts camins sense fer-los pagar res.

L'any 1896 molt en la línia dels estudis locals del seu temps, va publicar a Alcanyís lo llibre d'història de Calaceit, *Recitaciones de la història política y eclesiástica de Calaceite*; el 1907 va impulsar i dirigir lo *Boletín de Historia y Geografía del Bajo Aragón* que sols va durar tres anys, però que podem dir que va ser la millor publicació comarcal de l'Aragó de principis de segle. Allí van escriure Pérez Temprado, Pallarés, Cabré i Aznar Navarro; allí se va estudiar l'arqueologia, la història medieval i la moderna del Baix Aragó, així com la geografia, se van donar a conèixer multitud de documents —avui perduts—, se van fer fins i tot propostes d'investigació. Al darrer número se va explicar, amb certa tristesa, les raons, sobretot econòmiques, de la fi de la publicació.

Vidiella va ser un infatigable col.laborador als diaris i revistes del seu entorn, cofundador d'*El Confín Aragonés*, que se va publicar a Calaceit l'any 1884, on va escriure articles durant moltes setmanes, fonamentalment sobre història de Calaceit, de la comarca i comentaris de la vida local. Col.laborà també a la *Revista de Aragón*, *Revista de Derecho Privado*, *La Zuda*, *Linajes de Aragón*, *El Ebro*, *El Eco del Guadalope*, *Tierra*

Baja, *Heraldo de Teruel*, *Heraldo de Aragón* i *El Noticiero* entre d'altres.

Com a historiador va practicar essencialment la història medieval, per a la que tenie una millor preparació, a part de *Recitaciones...* va publicà nombrosos articles, fonamentalment al *Boletín de Historia y Geografía del Bajo Aragón*. Los temes més transitats van ser la reconquesta d'Alcanyís i del Baix Aragó, los conflictes entre municipis, la numismàtica, l'Orde de Calatrava, les biografies de personatges il.lustres del Baix Aragó (Mn. Evaristo Cólera, Pardo Sastrón, etc...), se va interessar puntualment per l'arqueologia i la prehistòria comarcal, així com per la història moderna, els efectes de la guerra de Catalunya contra Felip IV, la guerra de Successió a començament del segle XVIII, fins i tot la història contemporània que per a ell acabave amb la Guerra de la Independència.

A part dels seus estudis d'història local i comarcal, va ser als treballs sobre lo Dret Aragonés on l'aportació intel.lectual de Santiago Vidiella va tindre un més gran relleu a l'època. Influït pel costisme, donarà gran importància a les tradicions populars com a font del Dret, defensant lo caràcter consuetudinari del Dret Aragonés. Vidiella col.laborant amb M. Isàbal, va escriure alguns estudis per a l'*Apéndice al Código Civil*, en lo referent al Dret Foral d'Aragó, promulgat lo

desembre de 1925, any en què va publicar a la secció "Temas Forales" de l'*Heraldo de Aragón* un significatiu article amb lo títol "El peligro de las leyes generales", on en defensa del dret consuetudinari utilitza l'expressió "conciencia jurídica del pueblo". Molt abans ja havia escrit: *La capacidad restringida por la edad... Suplementos de la incapacidad y privilegios de los incapaces*, premiada als Jocs Florals de Saragossa al 1901, així com "De la legítima de descendientes en Aragón" publicada lo 1918 a la *Revista de Derecho Privado*.

La seua peculiar condició lingüística i l'obert esperit cultural que lo caracteritzà lo portaren a un estret contacte i col.laboració amb l'*Institut d'Estudis Catalans*, dirigit pel professor Pere Bosch i Gimpera; Vidiella va ser informador d'uns qüestionaris per al *Diccionari general de la llengua catalana*, figurant-hi també con a col.laborador Maties Pallarès, nascut a Pena-roja de Tastavins, que lo 1921 publicà al *Butlletí de Dialectologia Catalana* un "Vocabulari de Pena-roja (Baix Aragó)"¹. Los contactes intel.lectuals més rellevants de Vidiella amb lo món cultural català del seu temps, a part de les col.laboracions mencionades, van ser fonamentalment amb l'insigne

1. Agraïxco esta informació a Javier Sáenz que s'ocupe, seriosament, des de fa temps, de l'antropologia cultural del Baix Aragó.

prehistoriador Bosch i Gimpera primerament i uns anys més tard amb Mn. Alcover i Francesc de B. Moll, autors del monumental *Diccionari Català-Valencià-Balear*.

Cal pensar que la relació amb Bosch va ser freqüent durant les campanyes d'excavació que lo prehistoriador va dur a terme, als voltants del Matarranya, durant los anys 1914-1918. Algunes cartes i la dedicatòria del llibre *Prehistòria Catalana* (1918), axí ho donen a entendre. De la relació amb Mn. Alcover i Moll mos queden alguns interessants testimonis que no passaré per alt. Lo primer al que me vull referir figure copiat pel mateix Vidiella al principi del manuscrit *A voltar carrer. Primera Part*, on escriu "Regla de ortografía que me enseñó Mn. Alcover a su paso por esta villa, en Octubre de 1921. Ja, jo, ju se escriben con j. Así minjá, majó, dejú. Ge y gi se escriben con g. Así corretgé, bugí. Ejemplos: taronja, tarongí, gesé, Juan, jove". En según lloc no vull deixar sense donar a conèixer una carta dirigida a Santiago Vidiella per Francesc de B. Moll lo 29 de novembre de 1922. Crec que pot tindre cert interès, per a potser afegir alguna cosa, encara que sigui poc, a la llarga història d'una llengua:

"Ja passa d'hora de que li escriguem, ab tant de temps transcorregut. La bona recordansa que guardam de vostè perdura i perdurarà sempre; però els molts de treballs que

duym assobre han fet que ens passàs el temps sense enviar-li ni un mot de salutació. Valga la d'avuy per tantes d'omissions involuntàries.

El plá de Mn. Alcover era de fer un viatge durant l'estiu d'enguany per dins lo territori de llengua catalana, per donar per acabada la replega de material llingüístich p'el Diccionari. Però una revisió escrupulosa de lo molt que tenim recullit ens feu veure que lo urgent era procedir ara mateix a la correcció i ordenació de les *cèdules* lexicogràfiques, a fi de no arribar a tenir acumulats massa materials sense ordenar. Per això va esser que suspenguérem dit viatge, i per lo mateix vam suspendre també la visita a Calaceyt que li havíem anunciada com probable. Tal volta mes envant ens convindrà fer una nova excursió llingüística i tindrem avinentesa de fruir de bell nou de la agradable companyia de vostè.

Saludant-lo afectuosíssimament de part de Mn. Alcover, a vosté, an el Rt. Sr. Rector-Arxi-preste i an els altres senyors que tant i tant ens ajudaren i assistiren l'any passat, m'oferesch de bell nou a vostè com affm. s.s. ia. Francesch de B. Moll."².

2. Agraixco a Gregòria i Teresa Jassà l'amabilitat a l'hora de consultar alguns papers a l'arxiu de Santiago Vidiella.

Per acabar, vull fer una menuda reflexió sobre l'actitud de Vidiella enfront de la seua llengua. Una nota marginal, escrita en veu baixa —si val l'expressió—, mos ajude a il·lustrar esta qüestió. Al manuscrit de *Pa de casa. Convèrses sobre còses passades y pressens de la vila de Calaseit. Añ 1916* (sic), Vidiella escriu en castellà lo següent: "Pero, con gran sorpresa mía, ocurrió que la primera lección de mis parlas caseras no obtuvo sino una atención tibia de (los) oyentes, y precisamente por la novedad de venir puesta en su lenguaje de cada día, y de cada casa, hecho que no me explico ni trato de aquilatar, aunque me agrada si es que significa una tendencia y un voto a la permanencia e imperio del castellano en estas cosas serias". Crec que tot lo que acabem de veure, mos parle d'una realitat d'ahir i d'avui: la d'una consciència lingüística escindida, molt comú als catalano-parlants del Baix Aragó. Així los va passar a un Andres Piquer (Fórnols, 1711 - Madrid 1772), si bé ham de tindre en compte que l'interés dels il·lustrats per la llengua catalana va ser molt escàs, Braulio Foz (Fórnols, 1791 - Borja, 1865), Juan Pío Membrado (Bellmunt de Mesquí, 1851 - Bellmunt de Mesquí, 1923), dels que no tenim constància que escrigueren res en català. Tot això mos pot fer reflexionar per avançar en la comprensió d'un problema que és més que un problema lingüístic.

No convé oblidar tampoc que los començaments del segle, van ser una época, entre les moltes, de fort anticatalanisme a l'Aragó. ¡Que lluny d'aquella Edat Mitjana, al nostre territori, on la diferència lingüística no va ser mai un problema!

José Ignacio Micolau Adell
Alcanyís, Juny de 1984

LA LLENGUA DE SANTIAGO VIDIELLA

A la introducció del seu assaig "Lo tronc de Nadal", que ací publiquem, Vidiella ens diu que parlarà "en lo llenguatge que ha fet lo seu niu entre l'Algars i lo Matarranya, entre els Germanells de Maella i la Vall Rovira", és a dir, que es limitarà al català parlat dins el terme de Calaceit. I efectivament, tret d'alguns pocs trets morfològics, i d'algun castellanisme, d'origen més aviat llibresc que no pas col·loquial, Vidiella s'ajusta fidelment al parlar de Calaceit en tots els seus escrits.

Fa servir una ortografia adaptada del castellà i només en els casos en què aquesta és insuficient (la essa sonora i sorda, les palatals, les vocals obertes i tancades) manté la grafia autòctona, o si més no, formes inspirades en aquesta. En general aplica el principi que a cada so ha de correspondre una lletra, si bé amb algunes concessions a l'etimologia; així distingeix entre *b* i *v*, encara que amb moltes inconseqüències, i escriu

també la *h*, més d'acord amb l'ortografia castellana que no amb la catalana. Per a diferenciar les *es* i *os* obertes de les tancades sol marcar les primeres amb un circumflex. En l'ús de l'apòstrof es mostra molt insegur, degut a què no distingeix bé entre la dicció ràpida, descurada, i la lenta, acurada. Se'l veu interessat en el detall ortogràfic i, segons ens conta ell mateix, en va parlar amb mossèn Alcover l'octubre de 1921, quan aquest el visità en el curs de les enquestes que preparava per a l'Obra del Diccionari. En el manuscrits veiem com Vidiella corregeix *vaxe* per *vage*, *axude* per *ajude*, etc.

El català de Calaceit, la llengua de Santiago Vidiella, és un parlar del dialecte nordoccidental, amb algunes característiques del meridional. Els seus trets principals són els següents: en el consonantisme hi ha confusió entre *s*, *ss* i *c^{e,i}*, *ç* i així *cent* i *sent* sonen *sen* a Calaceit, com passa amb la imensa majoria dels parlars catalans. També hi ha confusió entre *b* i *v*: *ben* i *vent* sonen igual, *ben*. Presenta pèrdua de la *r* final, llevat d'algun monosíl.lab (*cor*, *mar*, *per*...) i alguns cultismes (*escur*, *humor*, *fervor*...). Emmudeix la *t* dels grups finals *-nt*, *-lt* (*sant*, *molt* hi són pronunciats *san*, *mol*), però la manté als mots *alt* i *solt*.

La *l* geminada ha estat simplificada en *l*: *novel.la* és, doncs, *novela* i una cosa semblant passa amb el grup *t'l*, que no solament no pala-

talitza en *tl*, sinó que també perd la geminació: *respatlle* no és *respatle*, com cabria esperar, sinó *respale*; el mot *ametlla* que registra el text és un tóponim; el mot comú corresponent es *amela* a Calaceit. Es freqüent la vocalització de la *-l*: *palma*, *estalviar* són *pauma*, *estauviar*.

La *-n* de *lluny* no palatalitza i tenim *llun*: els derivats són *lluntet* i *llunedar*. Trobem una *t* adventícia a *eixerri* i *ensomi*, que són, per tant, *eixèrrit* i *ensòmit*.

El parlar manté la distinció entre la *s* sorda i la sonora (*peces* i *peses* sonen diferent a Calaceit), si bé s'hi manifesta la tendència, molt corrent en català, a la sonorització: així trobem *interesos* per *interessos*, *funzió* per *funció*, *desent* per *decent* etc., tendència que es manifesta també als castellanismes: *prisioner*, *hasienda*... El sufix *-itzar* es ací *-isar*. En alguns casos hi ha pèrdua de la *-s*: *malea*, *perea* i *prea* per *malesa*, *peresa*.

No hi ha ensordiment de la *j* (*germa* s'hi pronuncia així i no *txermà*). De vegades trobem la fricativa on cabria esperar l'africada: així tenim *viage*, *mija*, *desijar*, *pijor* i no *viatge*, *mitja*, *desitjar*, *pitjor*, però al costat d'això trobem *formatge*, *fetge*, *passatger*, *sitjar*, etc.

La velar fricativa sorda, la jota castellana, és molt freqüents als castellanismes (*fijar*, *lujo*, *oja*-

là...), però la interdental fricativa sorda, la zeta del castellà, hi és desconeguda i s'hi substitueix per l'essa sorda o sonora. En alguns castellanismes, concretament en els textos de Vidiella a *semejant*, *abadejo*, *judío* i *jusgar* la *j* sona com en català.

Una sèrie de mots ofereixen canvis no sistemàtics per assimilació, dissimilació o per analogia, com ara *nyirvi* per *nervi*, *estral* per *destral*, *dengú* per *ningú*, *io* per *jo*, *juar* per *jugar*, *facit* per *farcit*, *gavinyet* per *ganivet*, *atre* per *altre* etc.

El vocalisme tònic posseeix els set fonemes vocàlics característics del català i que Vidiella, com ja hem dit, sol diferenciar gràficament. El mot *rel* per *ral* suposa un canvi de l'accent, la *e* s'hi pronuncia oberta.

En el vocalisme àton s'hi distingeixen cinc fonemes vocàlics, com era d'esperar en un parlar occidental. També ací, com en el consonantisme, hi ha nombroses dissimilacions i assimilacions: *jagant* per *gegant*, *eixecar* per *aixecar*, *quixal* per *queixal* etc. Trobem *coderna* per *quaderna* i al seu costat, per hipercorrecció, *quartina* per *cortina*. Arcaismes interessants són *paor*, *deume* i *arbitre* per *por delme* i *arbitri*.

Hi ha diftongació, correntíssima en català parlat, de la *o* inicial àtona en alguns mots: així tenim *aulor*, *aufegar*, *auroneta* per *olor*, *ofegar*, *oroneta*.

La morfologia es caracteritza per l'article masculí *lo*, *los*, tan típic del català nordoccidental i pel manteniment d'un sistema de tres demostratius - *açò*, *això*, *allò* - propi del català literari, però que ha desaparegut de gran part del domini de la llengua. S'ha produït canvi de gènere en alguns casos: *l'allar* i *l'arraïl*, per *llar* i *arrel*, són masculins; més sovint per influència del castellà: i així tenim *la senyal*, *lo pols*, *la corrent*, *la costum*, *la vantatge*, *l'orde* (femení) i *los postres*. En el plural es manté la *n* en els casos en què va precedida de vocal àtona: *jóvens*, *màrgens*, *imàtgens*, *órdrens* en comptes de *joves*, *marges*, *imatges*, *ordres*. El mot *pilar*, i en certa manera també *allavors*, han estat interpretats en perdre la *r*, com si tinguessin el plural segons el model *mà*, *mans* i per això presenten les formes *pilans* i *allavons*.

Els possessius tenen al femení les formes analògiques del masculí: *meua*, *teua*, *seua* i no *meva*, *teva*, *seva*. Els pronoms àtons *sa*, *son*, tant del gust de l'època, són utilitzats per Vidiella en casos en què el parlar de Calaceit, i en general el català parlat, faria servir les formes tòniques amb l'article. En el plural presenta formes tan curioses com *sons* i *sas* per *sos* i *ses*. Hi ha ací, és clar, influència de la llengua literària. El pronoms àtons de primera i segona persona del plural són *mos* i *tos* respectivament per analogia amb les formes de singular *me* i *te*. *Nosaltres* i

vosaltres són a Calaceit *natres* i *vatres*. Les anomenades formes reforçades dels pronoms àtons son desconegudes a Calaceit; *me pareix*, doncs, i no *em pareix*. En emmudir la *r* de l'infinitiu es produeixen formes com *portà'n* per *portar-ne*.

En la morfologia verbal la tercera persona del singular dels verbs en *-ar* acaba en *-e* i no en *-a*: *cante* i no *canta*. Les persones primera i segona del plural dels mateixos verbs són en *-am* i *-au* com en català clàssic: *cantam*, *cantau*, que alternen amb formes en *-em*, *-en*. Vidiella fa servir gairebé exclusivament aqueixes darreres formes. Només en dos ocasions trobem en els seus textos les formes en *-am*, *-au*.

El paradigma incoatiu dels verbs de la conjugació *-ir* és el següent: *partixco*, *partixes*, *partix*, *partim*, *partiu*, *partixen*.

El subjuntiu ha estat remodelat, en part, en relació amb la llengua clàssica, i el resultat és que no hi ha ni un sol cas de sincretisme, és a dir de coincidència de formes, entre el present de subjuntiu i el d'indicatiu, contràriament al que passa en molts altres parlars catalans. Vegeu-ne els paradigmes:

<i>canta</i>	<i>molga</i>	<i>partixca</i>
<i>cantos</i>	<i>molgues</i>	<i>partixques</i>
<i>canto</i>	<i>molgue</i>	<i>partixque</i>
<i>cantéssem</i>	<i>molguéssem</i>	<i>partíssem</i>

<i>cantésseu</i>	<i>molguésseu</i>	<i>partísseu</i>
<i>cànton</i>	<i>molguen</i>	<i>partixquen</i>

Les persones primera i segona del plural procedeixen de l'antic imperfet de subjuntiu, l'actual és en *-ar-* (*cantara*, *molguera*, *partira*).

L'imperfet d'indicatiu de la conjugació en *-ar* manté la *-v-* només a la primera persona del singular, *cantava*, a les altres persones alterna la pèrdua amb el manteniment *cantaves*, *cantave* al costat de *cantaes*, *cantae* etc. El perfet simple es desconegut.

El parlar de Calaceit distingeix sempre les persones primera i tercera del singular en contraposició a la llengua literària que sovint les confon, i així tenim *cantara*, *cantaria*, *cantava*, *molga* per a la primera persona i *cantare*, *cantarie*, *cantave*/*cantae* i *molgue* per a la tercera.

En sintaxi és corrent l'acusatiu en *a*, segurament per influència del castellà. L'infinitiu temporal, també per castellanisme, s'introdueix tant per *al* com per *en*, i així diuen tant *en eixir* com *a l'eixir*.

En i *amb* es confonen sempre en *en*. És freqüent l'acumulació de les dues preposicions *a* i *en*, que es pronuncia *an* per elisió. Trobem també casos com "*de l'ullal na dins*" que obliguen a postular un *en a dins*. *Per* i *per a* es distingeixen bé.

El lèxic es caracteritza per una sèrie de mots desconeguts del català parlat a Barcelona i a la seva comarca amb el qual se sol identificar, indugudament, el català literari, i això fa que el lector ingenu els qualifiqui fàcilment de dialectalismes, quan realment són mots ben literaris i castissos. Així trobem a Calaceit *eixir* i no *sortir*, *paréixer* i no *semblar*, *timó* i no *farigola*, *davall* i no *sota* etc. I al costat d'això tenim també, ben vives, formes tan clàssiques com *desvindre's*, *allà dellà*, *llord*, *encastrar* etc. que a molts altres llocs són només llibresques. Per a alguns mots molt específics de Calaceit - *carangel*, *desinfest*, *reixat*... - vegeu les notes als textos de Vidiella.

En el llenguatge administratiu, malgrat la presència exclusiva del castellà en aquest camp des de fa segles, el lèxic català es manté força bé: *jurat*, *ajuntament*, *regidor*, *lleí*, *estatut*, *plec de condicions*, *arbitre*, *deume*, *municipi*... i amb arcaïsmes tant interessants com *domenge* (=domini senyorial), conservat en la toponímia, i d'altres com *taula del gíneral* per a les antigues duanes d'Aragó o *justícia* per jutge, que Vidiella exhuma de la documentació catalana medieval i renaixentista de Calaceit. El darrer mot, especialment, convindria que fos reintroduït en el llenguatge administratiu català - i no només català - a l'Aragó. El castellanisme, evidentment, també s'hi fa notar: *jues*, (amb jota castellana), *jusgat*, *verdugo*, *bando*, *fetxa*, *sello*...

La situació és semblant en el llenguatge eclesiàstic: *Rusari*, *Santa Creu*, *professó*, *Veracreu*, *Santa Cara*, *vespres*, *sacristà*, *canonge*, *retaule*, *bisbe*, *confraria*, *mantellina*, *llàntia*..., també amb algun castellanisme, fruit de la creixent castellanització de la diòcesi tortosina: *Ninyo*, *Confraria de la Sangre*, *padre*, *padrenuestro*, *hisopo*...

El parlar de Calaceit, com la majoria dels parlars catalans moderns, presenta un nombre prou considerable de castellanismes que Vidiella usa profusament i sense cap mena de preocupació purista. Així fa alternar *himne* amb *himno*, *cant* amb *canto*, *ventatja* amb *ventaja* (amb jota castellana), *guerrer* amb *guerrero*, *nomenar* amb *nombrar*, *allavons* amb *entonces*, *savi* amb *sàvio*, *net* amb *llímpio*, *tendrura* amb *ternura*, *picapedrer* amb *cantero*, *enfront* amb *enfrente*, *oncle* amb *tío*, *ajuntament* amb *aiuntament*, *pelejar* amb *lutar*, *-itat* amb *-idat* i al costat d'una forma tan genuïna com *adob* trobem *abono*. En altres casos alterna dins una mateixa família de mots la forma catalana amb la castellana: *albre* al costat d'*arboleda*, *costum* al costat d'*acostumbrar-se*, *nomenar* al costat de *nombrament*, *presó* al costat de *prisioner* etc. Els castellanismes es troben per tots els camps semàntics - *gasto*, *caldo*, *quarto*, *rato*, *menos*, *sèrio*, *algo*... -, des del llenguatge col·loquial i argòtic - *bueno*, *ojalà*, *pos*, *de xiripa*, *de rondon*... - al culte i llibresc - *Essopo*,

ibero, godo, Ciceron... - i, és clar, en els neologismes: *telégrafo, teléfono*.

Els aragonesismes són comptats. Als textos de Vidiella només hi registrem *cútio* (amb insistència, constància), *gallo* (galló de fava), *bossico* per butxaca i *tello* que consta el DCVB.

LA NOSTRA EDICIO

Era evident que si volíem fer accessible a un ampli públic els textos de Vidiella calia, en tot cas, actualitzar-ne l'ortografia. I així ho hem fet, seguint en això el mateix Vidiella, el qual ja hem vist com corregia els seus originals d'acord amb les normes que li havia recomanat mossèn Alcover.

Mantenim doncs la *r* final, la distinció entre *c^e, ç* i *s, ss*, la *t* dels grups finals *-nt* i *-lt*, la geminació de la *l*, la *h* i la distinció entre *v* i *b*, trets que desconeix totalment o parcial el parlar de Calaceit i que Vidiella només de vegades manté en l'ortografia.

Dels trets fonètics locals només en registrem alguns de sistemàtics, com ara la no palatalització del grup *t'l* i així escrivim *respatlle* i no pas *respatlle*, però prescindim de les nombroses assimilacions, dissimilacions i analogies (*flare* per *frare*, *tarró* per *torró*...) que afeixugarien molt la lectura d'uns textos dirigits a un públic format no pas exclusivament de dialectòlegs. Deixem, però,

inalterats alguns mots que tenen sovint funció de topònims -*Senta Ana, Sant Cristòbol, Santa Bàrbara, Esquiradors per Santa Anna, Sant Cristòfol, Santa Bàrbara, Esquiladors* - o que són molt específicament calaceitans com el mot *pobilla*, per *pubilla*, amb què es designa la bossa del municipi. De tota manera qui s'interessi per més detalls podrà consultar l'edició facsímil de l'obra catalana de Vidiella que preparem, amb un comentari, per al *Boletín* del Centro d'Estudios Bajoaragoneses d'Alcanyís.

En morfologia mantenim les característiques del parlar de Calaceit. Només en el cas de l'imperfet hem restituit sempre la -v- latent, que el mateix Vidiella fa servir en algunes ocasions. Quant a les formes de la primera i segona persona del plural del present d'indicatiu les deixem tal com vénen a l'original.

En sintaxi hem introduït la distinció entre *en* i *amb*, contràriament a l'original que sempre té *en*.

Mantenim tot el ric lèxic específic del català de Calaceit i expliquem en nota només les paraules que no figuren al *Diccionari Català-Valencià-Balear* i que són molts poques ja que mossèn Alcover va buidar en gran part els textos de Vidiella per a aqueixa obra.

Hem tret els castellanismes morfològics abans esmentats, però no els sintàctics ni els

lèxics, llevat dels casos en què l'autor mateix els fa alternar amb la veu genuïna corresponent i que més amunt hem enumerat. Es evident que sovint també ens hauria estat possible de substituir els altres castellanismes per mots genuïns, vius no solament a un lloc o altre del domini de la llengua, sinó fins i tot al mateix Calaceit. Tanmateix hem cregut que els havíem de conservar, perquè confereixen al text un veritable *visage d'époque*, que tant si ens agrada com sinó, no creiem lícit desvirtuar. Tot amb tot, i atès el caràcter d'aquesta edició posem en cursiva tots els castellanismes lèxics i van en versaletes les llengües altres que el català.

Els castellanismes usats per Vidiella són mots que han estat incorporats al català d'alguna manera i, en conseqüència, els escrivim d'acord amb l'ortografia d'aquesta llengua. Així escrivim *hermosura* perquè aquest castellanisme es pronuncia amb essa sonora i no pas sorda com en castellà. Quant al so de la fricativa velar sorda del castellà, l'anomenada jota, el català no disposa de lletra per a representar-la. Nosaltres en aquest cas, per raons pràctiques, mantenim la grafia castellana i això significa, és clar, que a la majoria de castellanismes cal llegir la jota segons la fonètica castellana i no segons la catalana, tret dels casos abans citats en què el català manté la pronunciació renaixentista del castellà, que coincideix amb la de la jota catalana.

Tant per a la redacció d'aquestes notes com per a l'edició dels textos de Vidiella hem de donar les gràcies més cordials a les germanes Gregòria i Teresa Jassà, nebodes de l'autor, que en un lluminós abril calaceità van contestar amb gran interès, paciència i eficàcia les nostres gairebé inacabables preguntes.

WALTER HEIM
ARTUR QUINTANA
La Codonyera/Heidelberg, abril-juny
de 1984

Santiago Vidiella Jassà

Pa de Casa.

**CONVERSES SOBRE COSES
PASSADES Y PRESENTS DE
LA VILA DE CALACEIT.
Any 1916.**

Estimats paisans i amics:

Fa prop de cinquanta anys que respigolo pels bancals del passat i del present d'esta vila nostra, i hai replegat moltes i bones espigues. D'estes espigues hai fet pans, amb la *torpesa* d'un mal pastisser, i avui vinc a oferir-tos la primera fornada. Feu-me l'honra d'acceptar-me'n un trosset, llesca o vora, molla o crosta, segons la ferramenta i lo gust de cada u, i veurem si tos agrade. No estic gaire segur de que tots li trobésseu bona sàbia, perquè jo no tinc manya per a fer un pa de bon color, tou, bonic, acabat; potser a la solera hi trobareu cendres i *hasta* carbons de coscoll, potser agrejo la pasta, potser estarà mal cuit; però de tot això ne tindré la culpa jo, no lo blat, que és bo, de casa, calaceità pels quatre costats, com que ha vengut rodant anys i més anys, com si diguérem, des de Masalzines a la vall d'Arenys, i de la vall d'Arenys a les Pitarreres i de les Pitarreres a la vall de Vilanova; i un blat així, que porte lo *fòsforo* i les substàncies de la nostra terra, ha de dir per força a la nostra sang i ha de ser substanciós i d'aliment.

Me proposo, *pos*, de quan en quan, fer-tos convidades de pa de casa; i este serà lo títol general de les meues converses. Giraran sobre la història, costums, tradicions, creéncies, *ditxos*, llengua, interessos i conveniències de la vila, és dir, que seran *verdaderes* pasterades, i *ojalà* no ho siguen massa.

Conec que tos sorprén esta manera de parlar. Però dieu-me: si se tracte d'un convit amorós de pa de casa, convé que tot sigue de casa, i no ho pareixerie totalment si desgranàrem la conversa EN CASTELLANO. Com podrie resultar lo convit tan planet, tan amorós, tan de dins com jo desitjo? No, no: ham de parlar en lo llenguatge que ha fet lo seu niu entre l'Algars i lo Matarra-nya, entre los Germanells de Maella i la Vall Rovira; ham de provar, *sisquera* un camí, si té saba, si té nervi, si és qui per a expressar en termes decents tota la vida local, des de les coses més senzilles a les més altes, des de les coses del cap, de l'enteniment, amb les seues llumenàries, a les coses del cor, de la voluntat, amb les seues tendrures i afeccions. No me cal esforçar en demanar la benevolència i atenció de l'auditori perquè tos conec, i sé que sou *carinyosos* i atents. De segur que me guardareu més consideracions que jo mereixco; però jo me proposo fer-me un poc digne de les vostres bondats, *esmerant-me* cada dia més en fer-tos agradables

estes converses. Teniu entés que no les guie una vana ostentació de saber molt; *pos* no és molt saber, conèixer les coses d'un poble menut *después* de veure-les cinquanta anys; això sí, amb ulls aficionats i amorosos. Penseu que estos humils treballs no tenen atre mòbil que la inclinació natural, i *hasta* l'obligació cristiana que tenim tots de comunicar als nostres germans lo poquet d'útil que ham replegat pel camí de la vida.

Avui parlarem d'un costum molt simpàtic: del tronc de Nadal.

LO TRONC DE NADAL

Jo hai vist a tot arreu mantindre's bé los costums poètics de la nit dels Reis. A totes parts hai vist criatures plenes de innocència encantadora que han omplit de civada o de segó les seues sabatetes per a posar-les a la finestra cregudes de qué oferien lo millor preno als cavalls dels Reis quan passarien aquella santa nit, entre *escartxes* o cerçades camí del portal de *Belén* per a adorar lo *ninyo*; i sé que eixes criatures aquí, i a Madrid, i als masos amagats entre les serres nevades, i als pobles adormits al brogit de les *oles* marines, ensomien, en ensomis que pareixen visions celestials, la nina rossa de *monyo* daurat com la *peluca* de les panolles, i lo cavallet *ensillat* i amb *estrivos*, i lo cotxe que corre sol, i la paperina de *caramelos* dolços i transparents, les sorpreses plenes de misteris, i les pessetes, o potser los duros, amb qué los Reis pagaran generosos lo preno regalat. També hai vist per tot arreu xiquets *cucos*, que saben molt bé que eixa *esplendidés* de *pago* no

ve dels Monarques passatgers, que ve de l'amor, encara més abundant i més esplèndid dels pares; i s'ho callen molt a dins, fan lo pas del Manel¹, i així allarguen molt *guapament* los anys *ditxosos* de l'esperada dels Reis. Enguany mateix, sense anar més a lluny, vaig presenciar un cas *txistós*, Una moreneta de cinc anys demanave molt formal que a sa manya gran no li portaren los Reis, perquè sa manya gran ja sabia que ho posaven los de casa. Que me pòrton a mi, afegie, perquè jo encara no ho sé.

A molts *puestos* hai vist també, com aquí, abusar de la innocència dels menudets fent-los eixir esperar les màscares reials o preparades més o *menos* llordament, i fent-los creure que aquells burros *matalons* o aquelles mules tocades son cavalls que volen, que se mengen la terra; i aquelles borrasses o cortines que guarnixen a les pobres haveries, són los paraments reials de sedes i galons; i aquelles tovalloles rotllades al cap a tall de turbants *morunos*, són les corones d'or i pedreries fines i aquell penjador de magranes amb un mocador a la punta, és la poderosa llança que ha conquistat cent regnes. Lo més de riure és sentir les trobes, *ditxos* i benvingudes que diuen los xiquets (si poden) a aquelles fantasmes, *tartamudejant* la llengua i tremolant-los les cames com la fulla de l'arbre.

1.Fer-se el desentès.

Lo que no hai vist a tot arreu és lo que fem aquí de pegar lo tronc de Nadal per a fer-li soltar les llepoleries que los xiquets ensomien també *sisquera* una mesada abans. Açò no és general, açò és de Calaçeit i d'algunes comarques del seu voltant.

De qué deu vindre este costum? Sera simbòlic, és dir, tindrà algun significat, a part de la joguina dels *crios*? O serà purament casual, una humorada d'algun bromista que li va *ocurrir* fer pegar al tronc del foc com li haurie pogut *ocurrir* fer pegar a una cadira vella o a un talecò ple de palla? No vull ser atrevit, ni temerari, donant-me per convençut de qué la *blandina* al tronc tingue un naixement estudiat d'alta noblesa, ni que tingue este o l'atre significat; però tos confesso que molts camins, per a mi sol, m'hai permés donar-li una explicació que li quadre molt. I ara, aquí, en la intimitat de bons amics, vaig a dir-tos-la.

Considerem, lo primer, que lo tronc no done de si més que posat al foc. Bé podrien pegar los vostres menuts mentre lo tronc està al claper, o a l'entrada, o per les escales. De segur que no *lograrien* res perquè vatre no cauríeu en la temptació d'amollar allavors les *peladilles*, ni los pans de torrons, ni les cabretes de marsapà, ni les mançanes. Es precis que lo Rei, com si diguérem, estigue *sentat* al seu *trono* per a concedir les seues gràcies, i així és precis que lo

tronc hage ocupat la banda més honrosa de l'allar per a derramar les seues mels. Fora del foc, no hi ha torrons ni vinblanc.

Considerem, *además*, que lo tronc vol treball, vol faena per a donar. No me negareu que si lo xiquet pegue amb paor, amb fluixesa i no rebusque amb *desparpajo* tots los buits, forats i raconets a on vatreu hau amagat lo niu de les coses bones, vatreu l'animareu dient-li amb *entusiasmo*: *firme!* pega fort! busca bé!, *hasta* fer la tunda tan gran, que la paleta o les esmordasses saltin en dos trossos. I si a pesar de tot, lo noi no s'espavile, pot contar que la ració de confits no serà llarga. Al contrari, si casque amb brio i busque amb vivesa, quin pare, *henxisat* per les gràcies del seu fillet, trobarie l'hora d'acabar la festa, ni tindrie prou amb tots los confits que fan los droguers de Barcelona?

Ara, *pos*, *fijeu*-tos bé: dic jo que la funció de la pegada al tronc pot significar que l'home per a *lograr* molts i bons fruits, per a omplir la casa, és precis que en lo seu ofici, treballa molt, que treballa bé, amb espavil i amb vivesa, *pos* només com a premi del seu treball *alcançarà* l'abundància dolça. Bé pot l'home, *empleant* mitjos i dreces, que no són lo treball fi, intel·ligent i honrat, omplir la casa; però estos fruits no tindran de molt la dolçor d'aquells atres, ni potser duraran tant. Perqué la suor honrada és com un sucre

que endolcix les coses, és com una sal que les conserve per al que les fa, que sap quant costen.

Pos bueno, ja tenim entés que la tunda munyidora del tronc de Nadal pot representar que lo treball *cuidadós*, fort i honrat és lo que aixequa les cases, i és lo que done al treballador la salut, la gana i la tranquil·litat d'una consciència serena per a menjar amb plena satisfacció i gust lo que té ben guanyat: sí, certament, un gust comparable al dels xiquets quan torcen² les panadetes i los *mostatxons* que los ha donat lo tronc.

Però anem a l'atre punt: per qué ha d'estar lo tronc al foc?, que no serie lo mateix a l'entrada o al corral? Ai, amics! I quina cosa més gran porte l'*assunto* a la nostra vista! La casa, la família i la seua expressió tradicional més alta, lo foc. Oh, lo foc! Jo voldria ser poeta i orador i savi i sant per a tindre inspiracions i paraules i raonaments i unció amb qué buidar als vostres cors tota la tendrura entusiasta que jo sento per eixe trosset de cel a la terra que li diem casa, que li diem foc.

Si a mi me donaren una vareta de la virtut, i per *anyadidura* me digueren: "Mira, la pots usar quan i com vullgues, tenint per cert que la persona a qui tocaràs amb ella tindrà *de repent* arraïlada i durable la virtut que li vullgues infundir

2. Mossegar amb complaença.

o lo benefici que li vullgues fer; en lo ben entés, que no podràs repartir a cada u més que una sola gràcia". Jo, portat del meu desig de millorar lo món en benefici segur dels que l'habittem, qué tos pareix que faria?; com *emplearia* la vareta? Tos pareix si me llançaria al carrer repartint salut i forces materials a tot arreu? Bona és la salut, però poden faltar moltes atres coses a la *ditxa* i felicitat de la persona. *Algo* deu faltar al cavall que té salut i forces, quan no hi ha cap persona que se vullgue baratar per ell. Eixiria repartint duros i bitllets de Banc? *Pos* bona la faria, si no podia curar als carregats de bitllets unes *calentures* de *terciana*, un rodadit o un malet de queixals, que, essent mals tan menuts, ja són prou per a amargar la vida. No; jo buscaria una seguretat més gran de *ditxa*, i d'una *ditxa* més suau i certa que la que poden dar los diners.

Pos qué faria? Hau de saber que eixiria escapat i afanós per places i carrers, tocant amb la vareta a tots, jóvens i vells, pobres i rics, savis i ignorants, per a empeltar-los a tots la virtut d'un amor gran a la família, a la casa, que és lo niu de la família, i al foc, que és lo fondo i lo raconet més deliciós d'eixe niu. Això faria; perquè estic convençut de qué en estendre l'amor a la família, d'un cop estenia un planter de virtuts *soberanes* i salvadores, d'un cop omplia lo món de *llimpieza*, ordre, ganes de treballar, decència, educació,

compostura, bon govern, *ahorro*, i com a conseqüència, de quietud, riquesa, salut, consol, *ditxa* i felicitat.

Comprens que molts no estareu conformes amb esta manera d'aprofitar lo poder de la vareta. "Malaguanyat", direu, "per a *emplear*-lo en estes novel·les i romanços; diner, diner és lo que falte, i quant més, millor, que d'amor a la seua casa qui més i qui *menos* té lo que cal per a anar tirant!" Ai, amics!, que los que tal diuen i jo no parlem del mateix amor, i per això no mos entenem. Ells parlen d'un amor als fills, que se *contente* amb veure'ls créixer de pressa, *guapos* i amb més o *menos* instrucció, d'un amor als pares, que se *contente* amb veure'ls allargar la vida sanets i tranquils; d'un amor a la casa que se reduix a tindre-la *maja*, plena de balcons i si pot ser a la volta de la processó; però eixe amor (que és *algo* i jo no puc condemnar) no passe de les persones que han conegut a la casa, no arribe als antipassats, ni té aquell grau i aquella força que serie menester. No, eixe amor no és prou, eixe amor és sec, estret i poc encés: jo parlo d'un amor més substanciós, més ample, més ardent; jo parlo d'una verdadera devoció.

Sí; devoció li dic a l'amor a la casa, tal com jo l'entenc, lo professo i lo desitjo per a tots. Perqué, abans i per damunt de ser un càlcul de l'enteniment, és un tendre afecte del cor, és un fervor

de l'esperit, deliciós com la pompa de la rosa, suau com l'olor de l'assutzena, dolç com les bresques *empapelades*, confortant com lo millor vi que puquésseu imaginar.

Deixau-me pensar en una casa animada d'eixa devoció. Ella guarde la tradició de l'*honradés* com un tresor; de pares a fills i a néts fa córrer encadenat lo record i la veneració dels fets senyalats i honrosos dels seus antipassats; estime la seua història més que la millor heretat; trobe diversions gustoses a la intimitat del seu foc, sense necessitat ni *afició* a buscar fora de casa diversions cares i perilloses; al mateix raconet troben *alívio* les seues penes i treballs, suavitzats per la participació afectuosa de tota la família, i troben resolució les dificultats de la vida més a gust de tots i amb més garanties d'acert. Completeu una casa així amb un respecte gran a les *demés* cases, amb una caritat cristiana per als desgraciats i amb una *campetxania* decent però oberta per a tots, i tindreu lo millor *fundament* dels pobles i de les societats.

La societat, és dir, la reunió de tota la gent, és comparable a un riu que corre al seu *destino*. I així com un riu és d'aigües pures i saludables si les fonts que lo formen i mantenen són bones, i un atre riu és d'aigües impures i malsanes si los *manantials* que l'aviden són dolents, així la societat humana és bona, gustosa i útil per a tots

si està formada de famílies bones, i és amarga i venenosa per a tots si està formada de famílies corrompudes..

Fonts són les cases, que han de buidar la seua aigua, bona o dolenta al riu de la societat. Del brancal de cada porta endins, està la fàbrica de les virtuts domèstiques: la disciplina, la *compostura*, l'ordre, la pròpia estimació, la modèstia, la bona fe, l'*honradés*, com de l'ullal endins està lo cor de la muntanya, la fàbrica misteriosa, a on los corrents, la temperatura, les substàncies minerals i los filtres de la terra treballen dolça i tranquil.lament l'aigua pura i regalada; i *ditxós* lo brancal que pot buidar a la societat famílies bones. Però desgraciat del brancal que buide a la societat famílies corrompudes, com les aigües que al cor de la muntanya se fan amargues entre *bramits* i espasmes de *volcan*; perquè eixos brancals mereixeran la maldició de Déu i dels hòmens.

Jo no diré que abans de la nostra edat hi haguere moltes cases adornades de les bones qualitats que estic senyalant, perquè mai hai cregut que la terra sigue un cel; però no podem *dudar* que la família ere més *séria* que avui, és dir, s'apropie més a l'ideal que tos acabo de presentar. Per de prompte, cert i segur que l'autoritat dels *jefes* ere més vàlida i respectada, lo *mando*, fore més o *menos* robust, estave a les mans

del que li tocave tindre'l, i tot lo més la *jefatura* s'havie corregut mig grau, passant del pare a la mare, cosa que és molt dispensable i no mal vista, sobretot en esta terra d'Aragó, terra de les *condeses* de Bureta, Agustines Saragossa i Manueles Sancho, de a on die Costa que en general són les mares les que porten los pantalons. Però d'açò a les *verdaderes* monstruositats d'autoritat desllogada que veem avui en dia a moltes cases, hi ha una tremenda diferència. No *olvidaré* mai lo cas que vaig veure, no fa molts anys, a una capital de província, anant a visitar una família amb un amic. Mentre la visita, una gosseta faldera encascavellada i enflocada va saltar de *contínuo* de les cadires a la taula i de la taula al piano, abornant i xillant *desaforadament*; lo noi menut havie agarrat un bot, perquè havien tardat a donar-li lo dinar una hora abans que als atres, i *llimpiave* les rajoles de la sala voltant per en terra com un *rulet* d'era, amb tanta llibertat com nyaulave la gosseta; les xiques, que guardaven la visita prou desocupades, dos camins que van tocar a la porta del pis, van manar a son pare que anare a obrir... Quan vam eixir al carrer, me die l'amic amb molta gràcia: Hauràs notat que en esta casa l'autoritat està muntada al revés: primer mane lo gos, *después* lo *crio*, següen les xavales, pot molt poquet la mare, i lo parefa de criat. I és clar, vam passar

rient mitja dotzena de carrers, i la desorganització de la família de la gosseta va pagar lo *gasto* del nostre riure.

Después, és també cert que antigament se fee una vida més casolana; no com ara, que pareix que la teulada mos amenaço, i portem camí de convertir la casa en una espècie d'hospital que mos servixque quan ja no puquéssem caminar. Dono tota la raó a un escriptor aragonés modern que diu: "Ai d'aquella família que quan l'aneu a veure tos diu la mossà: – L'amo berene amb los companys a la fonda; lo xic està al café; les senyoretas passegen i van de visita tota la tarda...! Quan sentísseu açò, encara que vegésseu los milions rodant per les escales, i vegésseu un escut d'armes esculpit a cada pedra de la portalada, dieu que aquella casa no té l'honra segura, i no està a dos passes de ser desgraciada".

Además, és igualment *indudable* que abans la família, tocant a la seua relació amb los criats i dependents, ere més plana, tenie uns aires de democràcia cristiana molt agradables. Hi ha una cosa a la vista de tots que no me deixarà mentir. Potser mai tos haureu *fijat* prou en eixa cosa, que no solie faltar als focs d'este *terreno*. Parlo de l'artibanc. Lo nom sol ja declare que se tracte d'un moble gran, respectable. Artibanc és una corrupció *indudable* de la paraula composta arxi-

banc, a on la partícula prepositiva arxi s'ha convertit en arti, i sabut és que eixa partícula arxi vol dir preeminència, superioritat, grandesa, com diem en castellà ARCHIDUQUE a un DUQUE preeminent, i en català arquebisbe a un bisbe que està en jurisdicció sobre alguns atres, i en llenguatge festiu també diem *arxipàmpano* per a expressar un personatge de moltes *campanilles*.

Recordeu, a part, que un costum antiquíssim de la nostra terra ha estés, en favor de l'artibanc, la ficció de dret de considerar *immueble* a coses que no ho són de si, favor que lo venerable *fuero* d'Aragó només havie concedit a les cubes i gerres olieres i vinaderes que no podien eixir per la porta de la *bodega*. I vet aquí perquè la gent diu a l'artibanc siti de casa, per a expressar que és un traste per excel·lència casolà, ja que va relligat i vinculat a la casa; i al foc precisament, no a la sala ni al menjador.

Pos bé, ara que tenim replegats los títols il·lustres de l'artibanc, entrem amb la imaginació a un foc calaceità de noranta anys atràs, i veurem que bé serve a la vida plana i senzilla de la família. Ja sabeu que lo respatlle *tremendo* de l'artibanc se desplegue, si se vol, en dos taules: una cap davant, menuda quadrada, *apoiada* en un puntalet a l'*assiento*, guarnit de madalapet³ o de pells; l'atra taula cap detràs, gran, llarga, sostenguda al trebol en dos *punteros*.

Són les sis d'una tarda emboirada del mes de desembre de l'any 1825. Lo iaio està *sentat* en una cadira de braços, d'eixes que diem moscòvies, al racó de més adins, davall de la tremenda campana de la xumenera, molt prop d'allí a on encara flamege lo darrer tros del tronc de Nadal. Ell ha pres ja la gran escudella de sopes i alguna atra cosa lleugereta; que té lo costum de cenar prompte per a tindre la llengua desocupada i poder raonar en gran mentre los atres cenén.

Lo fill i la nora ocupen los seus *puestos*, mai disputats, a un costat i atre de la tauleta menuda de l'artibanc. A la taula gran mengén mesclats un fill dels amos jóvens, lo mosso, dos xicots del Boixar, llogats per a collir olives, i la xica gran de, casa, que té fama de bona plegadora. La noia menuda i la mosseta (dos quinzenes molt pite) van i vénen del fregador al foc i del foc a la taula atansant les pitances, espavilant los gresols i reforiant la candela⁴, que fa una nit freda com un gel. Los del tronc de Nadal ja dormen acaronats al seu catret; dos xavals de cinc i set anys que ara estan ensomiant amb l'home que té tants nassos com dies hi ha a l'any, *pos* lo iaio los ha engrescat prometent-los que los portarà a veure'l a l'hostal del carrer Pla.

3. Matalasset.

4. Removent la brasada.

Amos i criats, menuts i grans, tots mengen del mateix plat i beuen del mateix porró, des de l'enciam d'escarola i patates de frare⁵, *hasta* les postres d'olives, nous i figues seques, passant per la verdura de col amb nap, i lo principi substanciós de fetge de *tocino* amb *gallos* de fava.

L'*agüelo* ha començat per preguntar sobre la faena del dia: si han acabat de collir la rengla de la Roca Gorda; si les dones han acabat de plegar les parts davall de la margenada del Capçot; si quede molta aigua a la basseta; si han despenjat algun tordet de les llaceres de la cadolla. Passe *después* a contar, amb tots los pèls i senyals, alguns dels fets honrosos de la seua vida: ell los guarde a la memòria acariciats com una corona de flors; los té al cor com un dipòsit de bàlsams que li fan viure una vellesa regalada; i los conte amb una eloqüència natural molt atraient, amb modèstia i amb *verdat*. I com als mèrits d'ell hi sume, amb molta raó, com si foren propis, los mèrits dels seus antipassats, que van ser molts, i *hasta* los mèrits del seu hereu, que no són pocs, lo bon *agüelo* té tela amanida per a entretenir moltes vetlades a l'auditori.

Esta nit que l'escoltem conte la satisfacció grandíssima que un camí va tindre en poder manifestar i tornar al seu amo una bossa de

diners que se va trobar al camí de Maella. Ere d'uns *arrieros* d'Arenys, que venien de Saragossa de vendre oli; i dins d'aquell botet hi anave tot lo cabal de dos cases. *Además* de tot lo crèdit i bona fama, perquè los *arrieros* devien encara al poble una gran part de l'oli, i qualsevol farie creure als *acreedors* que los traginants verdairement havien perdut los tellos⁶. Ell va fer tantes delicades *averiguacions* per a trobar l'amo, com l'amo per a trobar la bossa; i quan los pobres traginants van passar d'Arenys a *recibir*-la ploraven tots com a Magdalenes. Per de comptat que se va negar a *recibir* una quaderna; però los arinyols li van enviar un parell de cabrits negres, grossos i lluent com dos boles d'*açabatxe*, i *después*, cada any li enviaven un regalet de bona fruita, com un tribut de l'agraïment a l'*honradés* del calaceità; i ell va prendre tant *carinyo* als arinyols, que molts anys los fee passar a la fira de Santa Llúcia i los carregave de torrons.

Al mateix punt que una solsida de sansa omplie lo foc d'una resplandor viva i d'un espurnegall alegre, també l'entusiasme d'aquell home se desbordave en pujades de llum i d'alegria contant los servicis vells d'aquella casa al bé comú de la vila. Esta honra l'estimave sobre tot.

6. Tella de jugar els infants; usat ací com a sinònim de diners.

5. Patata dolça, tupinambo.

Talla policromada de Sant Cristòbol del
Segle XVIII a l'ermita del seu nom.
1920. Foto Archivo A.A.C.

Havie trobat escrit que son iaio i rebisiaio van treballar molt fins en los càrrecs de jurats, alcaldes i regidors, movent i portant a bon fi moltes obres i millores. A son pare li apuntave lo mèrit d'haver-se *cuidat* amb molt interès de l'obra de la *maes-*

tra del carrer de Santa Bàrbera, l'any 1780, i també de l'obra de les Espiles, deu anys *después*. Però no recordave res amb tan patriòtic orgull com lo fet de qué ell en persona, essent regidor segon de l'Ajuntament (molt jove i a poc de casat) va anar a Mora d'*Ebro* amb les mules i lo mosso de casa a pujar l'escultor que havie de fer la imatge de San Cristòbol, i lo va portar a Calaceit amb tots los seus ferraments, i lo va tindre a casa tres o quatre mesos a dispesa, i van passar per la seua mà tots los *cuidados* d'aquella humorada dels principals de la vila, de fer un sant tan gran que donare nomenada; *pos* si lo poble ja tenie gran la bassa, gran lo molí, gran l'església i gran casa la vila, raó ere que ells seguien provant a les generacions de demà que també ells sabien pensar en gran i fer en gran les seues coses. Per tot això, afegie tan prompte com va vindre a casa la *bendició* del primer fill, que està present, li vaig posar lo nom de Cristòbol; i quan diu açò una atra solsideta de sansa al foc deixe veure una llagrimeta rodant per la galta de l'*agüelo*.

Han tocat les vuit. Pel canó de la xumenera baixen angustioses i pausades les campanades de les ànimes, així com a crits d'auxili que vénen de molt amunt. L'amo jove ja sap lo que li toque: ell és l'encarregat de resar los *padrenuestros* *acostumbrats*, i l'oració dels difunts, en lo bon

llatí que va dependre del dòmine. Però esta nit afegix un *padrenuestro* especial per a la pobra dona de Torredarques que replegave olives a Calaceit i ha mort a l'Hospital. Pobreta! Morir fora de casa quan buscave lo pa per als seus fills! Demà de matí un dels jornalers anirà a portar caixa, l'amo jove portarà atxa i la *duenya* omplirà d'oli una llàntia de l'església.

Diu la mosca que la boira s'ha aixecat i que està nevant a tot nevar. Moviment general d'alegria i desbandada plena a veure lo temps. En

Eixida de les corregudes a la carretera de Cretes. Cap a 1920. Foto Archivo A.A.C.

efecte, la neu cau espessa i *cútia*⁷ en volves com a pessetes de pilars.⁸ No hi ha que pensar en la ventada: demà se ventarà a la llum de dia. Ara s'han de cridar los veïns que pàsson a jugar un *rato*. Estos acords s'executen a la carrera, i l'arribanc torne a desplegar los seus braços per a *recibir* amorós aquella reunió de pobres i rics, jóvens i vells, amos i criats, que mataran un parell d'hores en un joc de mau⁹ tan baratet de diners com carregat de rialles, mentre les dos menudes prepararan un plat de confits de panís per a fer lo tragueta de la retirada.

Enteneu, ara, *después* d'esta pintura d'un foc honrat que tos hai fet de pressa i malament, per qué me pareix a mi que la necessitat de posar lo tronc de Nadal al foc, per a que dono coses bones, pot figurar que de l'entranya d'una família digna d'este nom ixen les coses més dolces per a les cases, per a les viles i per a lo món? Encara trobareu mal *empleat* l'ús que jo faria de la vareta de la virtut abrasant a la humanitat amb un amor dret i *verdader* a la família i al seu cultiu? Oh!, potser me direu: però los desgraciats que no tenen casa i han d'anar a lloguer; com cabrà en

7. Constant.

8. Al·lusió a les columnes d'Hèrcules que figuren a moltes monedes espanyoles.

9. Joc de cartes.

estos eixe amor viu a una cosa que no és seua, ni los pot cridar amb eixa atracció tan forta? Si això me pregunteu, jo tos dirè que aquí no se tracte de la casa considerada materialment com un compost de parets, trebols, barandats, teules i llomeres, ni *sisquera* importe que los materials siguen millors ni pitjors, *lujosos* o pobres: aquí se tracte, com hai dit, d'un afecte del cor i un fervor de l'esperit, que va dins de natres, i esclate en flors maravolloses d'*hermosura*, així entre *màrmols* relluents, com entre canyissos miserables.

Tampoc té casa pròpia l'oreneta quan un dia deliciós de primavera ve de l'estranger, i posada a una pedra de la vostra casa tos llogue una barbacana de la teulada o una llomera del graner, prometent-tos pagar en los *trinos* i harmonies de la seua llengua. A lloguer viu i no repare en pobreses; però mireu com funde i *dessarrolle* una família, com si al seu cos xiquet hi portare tancada tota la calor de l'Àfrica; mireu quanta faena pose en l'obra del seu niuet, i com lo defense a crits, ja que no pot atre de les impertinències dels gats i de les falcilles; mireu com *cuide* als fills i los reduix al niu quan se *desman-den* massa prompte creent que tenen forces per a volar pel món; mireu amb quina igualtat repartix la bequerada a les boquetes que la demanen; mireu amb quina unió i *compostura* forme la

niuada als ferros del balcó o al fil d'aram de la parra per a *recibir* per *turno* les lliçons de vol que los pares li han d'ensenyar.

A vatre, donec, que me feu l'honra d'escoltar-me, sobretot a les que teniu lo títol respectable de mares de família; a vatre tos dedico esta conversa d'una manera especial. Primer, perquè la dona és la reina de l'HOGAR, és la *soberana* del foc i de la família, i segon, perquè vatre, per privilegi del vostre *sexo* (i no s'ofenguen los hòmens), hau vingut al món amb una vista més fina, amb una predisposició natural més adequada per a entendre tota la veritat del que dic en esta conferència.

Permitiu-me un *qüento*. Una gallina escarbava la terra tranquil·lament voltada dels seus pollets. De prompte, aixequa los ulls al cel i crida *assustada* a la llocada, fent que s'amago corrents davall de les ales de la mare, perquè s'apropia un gran perill. Anava per allí prop un pensador, diem-li un savi, que se'n va riure no poc de l'avalot de la llocada, perquè ell, per més que mirava al cel, no via res que justificare tanta paor. Però insistint la gallina en la seua alarma, l'home va *desenvainar* la ullera de llarga vista, i dirigint-la al *puesto* a on l'animal havia posat los ulls, va *columbrar* un puntet molt a lluny, que al poc *rato* se va convertir en un esparver pròxim i amenaçador. Oh, naturalesa!, va exclamar lo

savi; oh ulls de mare, que per un efecte d'amor veeu per als vostres fills lo perill que ningú veu!

Pos bé, jo me dono per ben pagat del meu treball pensant en qué *sisquera* les dones veureu un perill efectiu, gran i amenaçador en la feredat regnant de la vida de família, si és que los hòmens s'empenyen en no veure més que una *sombreta* tènue, lluny i sense perill. I convençudes de que l'*assunto* és *sério*, i de que sou vautres les que hau de començar la faena de renovar lo foc esmortit de tants allars, espero que començareu a revifar les cendres, per a qué un dia lo foc brillo esplendorós de los bons costums, lleis i doctrines.

Mireu que los hòmens no podem fer res sense anar per davant eixa preparació que tos toque a vautres. Bé serem alcaldes i governadors i diputats i reis, bé dictarem *bandos* ben pensats, i escriurem llibres d'elegant literatura i darem lleis patriòtiques i sàvies. Tot en *vano*, si les famílies estan desordenades, desorganitzades, ermes i *hasta* resistents per a deixar grillar, créixer, florir i granar dins d'elles les boñes iniciatives d'eixes lleis. Avui se reconeix i se plorea per tot lo món la falta de famílies ben organitzades, i se gire la vista a les dones, com a capaces, si volen, de millorar molt les cases. No tos espanto ni *arredro* la consideració (que és una peresa mortal) de qué si no ho feu totes, la cosa no té remei. Recor-

deu les paraules d'aquell sant a un governador que se queixave de la maldat de tota la gent, i de que no trobave mig ni camí de millorar-la: "Ai, senyor governador! Pos jo hai pensat una cosa: corregique's vosté, me corregiré jo, i així ja seran dos perduts *menos*".

Animeu-tos, *pos*, a replegar lo *cetno* de la vostra *soberania* casolana, sense mirar qui lo replegue ni qui lo deixe de replegar; i poquet a poquet (perqué ja sé que són moltes i fortes les temptacions que avui tiren a apartar de casa), feu servir la vista, la manya i la dolçor, que Déu tos ha donat precisament per a açò, i renoveu lo món, que bona falta li fa. Si així ho feu, jo tos prometo un premi gran, encara en esta vida; jo tos prometo al raconet del foc, propet del tronc de Nadal, una vellesa *dítxosa*, plena de consols, tan grans, que jo no sé explicar.

I s'ha acabat la primera fornadeta. Ara, moltes gràcies per l'atenció, i que lo pa de casa tos face bon profit.

Senyors i amics:

Qui se resistix a les indicacions de la Junta de l'Orfeó que m'ha demanat una modesta intervenció en estes vetlades, plenes del bon desig d'entretindre al públic amb coses instructives.

— Digue-mos *algo*, que sigue ben calaceità, d'eixes experiències i notícies que vosté té replegades.

— Sí? *Pos bueno*. Tos parlaré uns minuts en calaceità dels olivers i de les collites d'olives més bones i senyalades que ha *disfrutat* Calaceit abans de l'actual, de la que ara estem començant. Me pareix que una cosa més calaceitana i més del temps, ni buscada amb candeletes.

Ala, *pos*, mans a l'obra!

LO CÓC AMB MEL

No podem negar que estem orgullosos de la mota¹ d'olivers que tenim al terme. I amb raó, perquè aquí no vague res: costes i planes, alts i fondos, voltes de vila i llunyedars, terres amoroses i terres agres, tot, a la dreta i a l'esquerra està sembrat a eixam d'olivers, reservats, en proporció, poquets jornals als *demés* cultius; i això diu ben clar que los nostres antipassats van ser treballadors i *cuidadosos*. Oh, treballadors! Ham de *fijar*-mos bé en la classe de treball que van fer, per a conèixer lo mèrit d'aquella gent i reconèixer-lo amb l'agraïment i *aplausso* que mereix. Qualsevol semble civada, o fa patates, o plante presquilleres amb la cobdicieta i quasi amb la seguretat de qué serà ell mateix qui collirà lo fruit; perquè encara que la vida no la té ningú comprada, mal anirie que en un o dos anys haguere de baixar sense ganes pel camí de Caseres, amb los peus davant, fent aquell viatge que no té tor-

1. Conjunt espés i atapeït d'olivers.

nada. Però plantar olivers i més olivers i empeltar borderissos i més borderissos, sense comptar amb lo temps que coste la formació d'esta planta (una eternitat si comencen a barrejar-s'hi les dents de les cabres i l'escapada del burro i la raspada del jou i la seca i les nevades), és un treballar *leal*, dic poc, és un treballar sant, perquè està ple de caritat, i es una essa d'aquella cadena de bones voluntats i sacrificis seguits de a on naix lo progrés i l'engrandiment de les famílies i los pobles.

Si los nostres antipassats hagueren pensat amb egoisme ben segur que no tindríem eixa mota d'olivers que done nomenada a Calaceit.

I qué *tremendos* molts d'eixos arbres! Quants anys deuen tindre? Qui los va plantar?

Mil camins haureu reparat en alguns que han rebentat los màrgens i pareixen rius i cascades de fusta saltant d'un bancal a l'atre. D'uns atres ha tret la destal càrregues i càrregues de soques deixant-los com si foren arcs de dibuixos variats i *raros*. A molts lo *tronçador* ha capat braços que l'esca havié buidat de cor, i així pareixen canons apuntats als estels. Molts tenen massa cames, *hasta* paréixer un planter. *Pos* que són pocs los que s'han de collir amb escales de trenta i més escalons, és dir de dotze *metros*? I los que necessiten lo plegador com una era?

Ara calculeu los *sigles* necessaris per al *desarrollo* de la matèria en eixos munts de llenya, *desarrollo* pesat per força en un *terreno* escàs d'humitats per a fondre les substàncies de la terra. Si les relles que van eixir entre les antiguitats del tossal de Sant Antoni pogueren parlar, qui millor que elles per a dir-mos si van llaurar olivers i si eren molts i molt vells quan elles treballaven?

Segons resulte de les regles, certes i segures, que han trobat los antiquaris per a calcular, poc més o *menos*, lo temps de les coses velles que ixen de la terra, eixes relles van quedar enterrades a Sant Antoni potser 400 anys abans de la venguda de Nostre Senyor al món, i potser més atrás. Perqué, per un costat, és sabut que Espanya va usar lo ferro en trastes que necessitaven gran resistència a torces i gran duresa, com són los ferraments de llaurança, vuit *sigles* abans de Jesucrist i per atra part, es ja *averiguat* per hòmens savis que al tossal de Sant Antoni no hi ha indicis ni rastres de gent romana que va vindre a dominar a Espanya 200 anys abans de Jesucrist; i no n'hi ha, perquè les *viviendes* de Sant Antoni havien finat, s'havien despoblat ja abans de la invasió romana.

Així és que les tals relles van llaurar al terme de Calaceit fa, per la part més curta, 2300 anys. Jo crec que van llaurar olivers, encara que no

crec que allavors estaren tan plantades, ni de molt, les nostres terres. Ben segur que allavors dos tercers parts de la terra que avui se llaure (i potser me queda curt) estaven deixades de malesa per als bestiar, perquè la *ganaderia* menuda i gran ere l'ocupació i la indústria i la vida principal d'aquella gent. De totes maneres, se sap que les vertents de l'*Ebro*, terra adins, eren productores d'oli, i que lo baixaven per l'*Ebro* al mar, per a exportar-lo a l'estranger.

Així van passar un munt de *sigles*, augmentant molt poc a poc los cultius, tant com *merma-ven los ganados*.

Del *sigle* XIII (any 1278) és una escriptura que mos parle de qué los veïns de Calaceit tenien lo costum i lo dret de fer oli a les seues cases, es dir, que podien fer-se molí i moldre en llibertat, com i a on ells vollgueren, sense cap obligació d'anar en este o a l'atre molí per ser del municipi o del senyor de la vila. Es clar que hi haurie molí; però encara l'any 1383 ere un sol, particular, menut i no de gaires premses. Açò és prou per a entendre que per tot lo *sigle* XIV, i més avant, la collita d'olives no ere i *sombra* de la que ara pot ser.

Les plantacions en gran, segons tots los senyals, se van fer als *sigles* XV, XVI, XVII i XVIII, cada un en augment, animades pels preus de

Homens dinan a la sòca de l'olivé. Vers 1924. Foto Archivo A.A.C.

l'oli i per l'aparents que resultaven les terres de Calaceit per a la cria de l'arbre. I al mateix pas anave creixent lo molí (que ja lo municipi havie comprat lo *sigle* XV): de quatre premses anave passant a sis, a vuit, a deu, *hasta* que l'any 1776 va arribar a quinze i va posar tan alta la seua fama i nomenada que ere reputat lo molí d'oli més gran i més famós d'Aragó.

Les plantades se feen generalment en vinya; i per això les escriptures dels *sigles* XVI i XVII a cada pas nomenen les heretats dient: "Una here-

tat a tal partida, plantada d'olivers i tires". Se fee així per a resguardar dels bestiaris les empeltades i aprofitar la terra mentre los arbres creixien sense dar fruit. I vet aquí que per açò Calaceit va resultar un poble de molt vi, com demostren eixes grans *bodegues* de volta i trulls i cubes de gran cabuda que ham trobat a les cases velles, *además* dels papers, que mos diuen que d'Alcanýis, Casp, Maella i moltes altres viles venien de Calaceit a fer la provisió d'este *caldo*.

Tot lo que estic dient, consone bé amb una escriptura de Calanda fet a l'any 1628. Allí se queixen los *calandrin*os de qué tenen descuidada la plantació d'olivers i vinya, essent així que la seua terra no és *menos* aparent que la d'atres pobles del país que han plantat i estan plantant en gran, tocant resultats i profits *tremendos*. Jo entre les ratlles d'eixa escriptura hi lliggo Calaceit com un dels pobles al·ludits. Una atra escriptura de Fórnoles, *algo* més vella, de l'any 1538, cante que los fornolins havien plantat de poc 4.000 olivers i prometien plantar-ne 10.000 més si lo rei los dave permís per a fer-se un moli d'oli, que no ne tenien, i havien d'anar amb molts treballs a moldre sa collita a pobles forasters. I uns atres pergamins del mateix poble, escrits los anys 1372 i 1397, parlen de vinyes, sembrats, safra-nars, cases i colomars; però no diuen res d'olivers. Fondespatla no va tindre molí d'oli *hasta*

l'any 1523. Tots estos *datos*, mos deixen veure que va començar lo *sigle* XV a generalitzar-se al país la plantació d'olivers, i va seguir amb molta força durant dos o tres centúries.

Pareix forçós que diga aquí *algo* de la collita del safrà. En los *sigles* XVI i XVII ere de consideració al nostre terme. Ho proven los *quadernos* d'ordenances municipals amb los *cuidados* que li concedien; i puc *anyadir* que quan l'any 1610 se va fer esta casa de la vila, se va tindre bon *cuidado* de fer lo *quartet* de la llotja que avui use lo *medidor*, i se va fer per a pes del safrà, i així li van dir molt temps. Probablement lo safrà, com les moreres per a criar cucs de seda, que també n'hi havie moltes, van tindre que deixar les seues terres a l'oliver, que venie conquistant lo terme amb força irresistible, com aquell que vol manar sense competidors.

Quan tos posésseu, *pos*, davant d'un oliver d'eixos tan grossos (com que l'oliver renaix dels seus arraïls com l'*ave* Fénix renaixie de les seues cendres), podeu pensar si en repetides retornades ve del temps dels *iberos*, o dels primers cristians, o dels *godos*, o si Don Jaume lo Conquistador va passar per davall dels seus cimals; i podeu pensar si lo plantarie lo fundador de la vostra parentela; i si en les migdiades abra-sadores de la sega descansarien a la seua *sombra* los tartaraiaios dels vostres tartaraiaios, *reci-*

bint la regalada neu dels estelets² del grill, que per a més fortuna caïen foradadets; i també podeu pensar, sense paor d'enganyar-tos, quants i quants hiverns los vostres antipassats tindrien prou amb una canya per a collir-lo i quants camins la rebisiaia de la vostra rebisiaia hi triarie olives per a omplir a caramull les gerretes casolanes aromatitzades amb sadorija; i quants hòmens hi hauran collit; i quantes dones plegat; i quantes cançons haurà sentit, i *hasta* quants *telégrafos* amorosos, carregats de mirades i de sospirs, hauran passat per les seues rames entre los collidors i les plegadores. Ah! I penseu també que algun cóc amb mel haurà caigut a la seua *sombra* en una tarda suau del mes d'abril, entre la xerinola i harmonia franca d'amos i estallers, més dolça encara que la mel, perquè és la satisfacció d'una faena penosa, acabada amb salut i amb profit per a uns i atres.

Jo tinc notícia d'algunes collites bones; poques, massa poques. Concretant-me a les més senyalades i de més prop, citaré la de l'any 1812 amb los olivers sense llaurar, perquè los *estragos* de la guerra del francès no deixaven vagar per apanyar les terres; les tan nomenades dels anys 1860 i 1861, molt rares per vendre

2. La flor de l'olivera per la seva forma i color d'un blanc groguinós recorda els estels i d'ací el nom. Si la flor cau amb el foradet al mig es senyal que la collita serà bona.

seguides; la de l'any 1885, que se va desvindre quan se mudave l'antic sistema de moldre a casa pel sistema de vendre l'oliva als fabricants, de la vila o forasters, que feren l'oli més *cuidat*, més fresc, més net, com lo demanaven cada dia més los gustos i necessitats del consum. Los que no vau *alcançar* este tomb de l'un estil a l'atre, no podeu figurar-tos tota la resistència i tota la paor que va posar l'estil vell per a cedir, per a caure. Com podie ser, dien molts, comprar les olives i portejar-les i moldre-les amb tants *gastos* i guanyar diners los compradors com ne guanyaven? Ere ben clar: ere que estafaven en lo preu al pobre llaurador. Ja podien triomfar i menjar bones costelles los de Tortosa, i lo francès, i los del Masdenverge, i los de Santa Bàrbara. Es dir, que les cases havien de quedar sense sansa per al foc i per als animalets i sense morques per armar les dones ses grans calderades de sabó? No, no: bons graners mos van deixar los antics per a guardar les olives ben atapidetes; i a moldre-les amb aigua abundant i ben calenta allà a les festes d'agost, i a escoltar los estampits³ de les bigues, i a mirar que no dòrmigue la lliura o no se desperto algun calvari⁴, que no faltaran

3. Cruixits.

4. Endur-se fraudulentament una part de la propietat d'altri - o del comú - a la qué hom té accés lliurement. Es diu clavariera a la dona que ven una part de la collita d'amagat del seu home.

*leceranos*⁵ que prenguen l'oli a bon preu... Així, amb estos *qüentos* vells, moltes cases van perdre diners un munt d'anys. Avui mos costaria encara més lo tornar a l'estil vell, perquè tots estem convençuts de qué lo nou és més *comodo* i *profitós*. I convé molt que prenguéssem lliçó d'estes experiències, per a guardar-mos de *despreciar* una cosa nova només perquè és nova, sense estudiar-la serenament, capficats amb la raó de peu de banc de lo que feen o deixaven de fer los antipassats. Han de canviar per força les coses i situacions de la llaurança, perquè canvien les coses de la vida, i l'experiència i lo progrés no acabaran mai de demanar variacions. Lo mèrit no està en eixes tossuderies rànries que fan riure tant; està en l'espavil de saber apreciar prompte la novetat, per a traure'n profit prompte. Se muda molt i se mudarà encara més. Veeu los aladres de pala, los adobs minerals, les premses, los sarments americans, los trills, los carros... Si tornare un llaurador de quan la guerra de Cabrera, quasi se pensaria que los llauradors d'ara havien mudat d'ofici.

Resulte massa cara la peresa de seguir les novetats que ja estan acreditades per tot lo món. Avui lo terme de Calaceit estaria en plena producció de raïms, si no haguérem mirat tants anys

5. De Lécera, usat ací com a sinònim de comerciant desaprensiu.

que los iaïos mai van buscar sarments americans per a plantar, i si, quan ere hora, haguérem reconegut que eixe *bitxo* de la fil.loxera podie passar lo galarxo de l'Algars, ja que havie passat los grans rius francesos i espanyols. Però jo crec que l'aigua de la Bassa mos done eixa peresa, en dar-mos una estimació desordenada i falsa de les nostres coses.

Tornem als anys de les vaques gordes, de les grans collites, i senyalem amb carbó blanc l'any 1911. Me pareix que mai havie fet més olives lo terme de Calaceit, perquè, *ademés* de qué mai havie segut més gran la mota d'*arbolat*, aquell any ere gran la carregada quasi per tot arreu, i vam tindre la raríssima fortuna de qué totes les olivetes van arribar al galliner, com diuen les dones que posen lloques, es dir, que no hi va haver baixes per raó d'olives seques.

Jo vaig procurar amb molt *empenyo* saber la quantitat total aproximada dels *decàlitros* d'aquella collita; però no ne vaig poder traure lo trisllat⁶. Es molt difícil. Vaig *averiguar*, sí, que a la vila van comprar i treballar 34 fabricants, sense les carre-

6. Traure trisllat, usat molt sovint en frases negatives, significa no poder aclarir una cosa, no poder-ne obtenir la clàricia, l'explicació cercada. Vegeu al DCVB s.v. Trellat; mantenim ací la forma trisllat de l'original que implica una forma tresllat molt més acostada a l'etimologia del mot.

tades que van anar fora (poques aquell any). Però, replegant los paréixers de persones enteses, i concarant-los amb les meues pròpies *qüentes*, vaig arribar al convenciment de qué vam tindre 40.000 peus, de 270 *litros* cada un (molinades de molí).

Arrencant d'este *supost*, ham de ser més batxillers; ham de saber quan valien. Posem a vuit duros la molinada, unes amb atres, i resulte que valien 320.000 duros; en pessetes, 1.600.000. I quan pesarie esta bicoca de quantitat? En qué ho voleu saber? En duros? *Pos* en duros pesarie 8.000 quilos, o siguen 635 arroves aragoneses, *menos* un quilo. Ho voleu saber en bitllets de banc de a vint duros? *Pos averiguat* que cada sis papers d'eixa classe fan 5 grams i que l'arrova aragonesa fa 12 quilos i 600 grams, tenim que los bitllets pesarien 1 arrova i 2 lliures, poc més o *menos*. Per a portar los duros se necessitaria una rengla de 53 bones mules, que arramalades arribarien des de la Plaça a la porta del Sindicat.

Quina quantitat més gran, eh? *Pos* si me donàreu llicència per a dir-tos, clar i ras lo meu parer, tos diria que eixa quantitat la trobo jo regulareta per a gastar-la amb molta prudència, com Déu mane, en les necessitats verdaderes de les cases: lo primer de tot, en l'alimentació de la família, però ben entés, que parlo d'una alimentació sencera, no d'aquella alimentació manca i

pobreta, de pa i carn, que entre per la boca, sinó també de la que consistix en l'educació, instrucció i *acomodo* de la gent jove, preparant-li un demà tranquil i honrat; i *después* en la millora del cultiu i de les heretats, obligant-les cada dia més a que donon eixes collites de milions, per desgràcia tan escasses. Ara, collites com les de l'any 1911, amb les seues 635 arroves de duros, les trobo jo curtes i malaguanyades per a *derrotxar*-les en fums, en *lujos*, i *magències*, en jocs, en fartaneres, en vanitats i *tonteries*, sense mirar davant, ni pensar que cada persona, per molt que vixque, no ne veu quatre de collites com aquella, i ne veu tres dotzenes de desgraciades.

Sí; que bé ho sabeu prou: la nostra desgràcia està en vindre molt de tard en tard les collites d'oliva verdaderament bones, verdaderament profitoses i entonadores de les cases. I contra eixa desgràcia hi ham de pelejar, no amb una, sinó amb dos virtuts; primera, estalviant los anys bons per a emparellar los dolents; i segona, treballar de cada dia millor los olivers, per a qué siguen més los anys dignes de cóc amb mel i siguen *menos* los anys que no lo mereixen i tristament ham d'acurçar la xerinola final a un catxapot casolà o a un parell de panadetes.

I com se treballen millor los olivers? Qué los falte? - Crec que ho sabeu bé; i així una atra vetlada, si Déu vol, m'hai de concretar a fer-tos

relació de les meues pròpies i pobres experiències. Avui acabaré desbrossant lo *terreno*.

Retxassant l'opinió de qué l'oliver, llaurat o no llaurat, fa olives quan vol, i aquell atre *ditxo* de qué este és un arbre que no necessita adob, *pos* amb les fulles se lo porte ell mateix. Quins disbarats tant grossos! No valen la pena de contradirlos. En açò només faré com aquell fraret del *qüento* que tos vaig a contar! Un predicador molt savi, però massa compassiu, fee un sermó meravellós sobre la misericòrdia de Déu. La va pintar tan clara, i va fer veure de tal *modo* que Nostre Senyor és inesgotable per a perdonar, per grans que siguen los pecats de l'home, que l'auditori va *recibir* una impressió ferma *aliviadora*, se va animar per punts, *hasta* arribar quasi, quasi, a la proclamació d'un "Viva la Pepa!" general. Acompanyava al savi un atre fraret llec, escrupulós, timorat i este comprenent en l'*ànimo* dels presents massa solta, i pensant si serie dolenta per a ells *semejant* desbandada de paor a la justícia de Déu, massa confiats en la misericòrdia, puja a la trona quan lo company va baixar, i arrape al públic esta arenga! - "Germanets; tot lo que lo *padre* ha dit és la pura *verdat*; però no oblidésseu que ningú, ningú la fa a Déu Nostre Senyor que no la hi pago". Així puntualment tos dic jo com lo llec del *qüento*! - "Llauradors: *Verdat* és que algun any fan olives los olivers sense llaurar,

i més d'algun los olivers sense adob; però no cal que estes *qüentes* galanes tos témpton massa, perquè ningú escatime *cuidados* a l'oliver que no la hi pago". En eixos mateixos anys de *xiripa* no fan los olivers les olives que farien ben portats; i aquí està l'engany, aquí està la pagadura.

Tres són les necessitats ordinàries de l'oliver que lo llaurador ha de satisfer lo millor que pugue: humitat, *llimpiesa* i adob.

La humitat desgraciadament no està a la nostra mà, per a donar-la complida, en regla i en lo temps més convenient. Però sí que hi està l'aprofitar amb verdadera avarícia tota la humitat que passo. Aquí entre un treball delicat quasi d'enginyers, importantíssim, que generalment tenim *descuidat* i ja compreneu que me referixco a l'estudi dels vessants i vertents de cada heretat, siguen grans, siguen curts, i a l'entaulat possible dels bancals i a la formació de màrgens i reparades per a distribuir les aigües de la manera més profitosa. Perqué no és lo mateix agarrar l'aigua dels vessants i deixar-la córrer tota al bancal de més avall, que repartir-la sàviament entre tots los bancals, i més aïnes als alts que als fondos, *pos* l'aigua s'estén i rellisse entre terres; de *modo* que si teniu embadinat lo primer bancal, no tos cal patir per la saó del segon i potser del tercer: feu-tos *qüenta* que teniu un *pantano* que nit i dia, sense treball vostre, mate la set dels

veïns de més avall. Açò sense comptar que embocades les aigüeres als primers bancals, si hi ha colador per massa ploure, l'aigua no tos ix de l'heretat. Tampoc és lo mateix que los embas-salats se facen al mateix tronc de l'oliver o defo-ra, a unes passes d'ell. Convé defora, perquè les esques i podrimers tenen gran ajuda de les aigües mortes, i los arraïls menuts de l'arbre que són los que xuclen, no estan al peu, que estan apartats.

En la qüestió de la humitat hi està relacionada la qüestió dels cultius associats a l'oliver; i per això mateix que toque tan al viu a la humitat, s'ha de resoldre negativament, sense retentívol ni romanços. Convé sembrar los olivers de secà? No, de *rondon*; perquè lo sembrat és molt avari-ció d'aigua, i més que mai a la primavera, és dir, quan l'oliver necessita més saó i no la té quasi mai. Així que lo sembrat, disputant i robant l'hu-mor a l'arbre, li lleve les olives de l'any i la llan-çada per a l'any vinent. Per *algo* hi ha un *ditxo* que diu que lo rostoll és molt secatiu.

Les llaures⁷ fan beneficis grans a l'olivar amb les tres classes de necessitats nomenades. En tovejar la terra li donen més capacitat per *empa-par-se* i per a conservar l'humor; en regirar-la i tombar-la de baix a dalt ajuden a la nitrificació,

7. Llaurada.

que és adob preciós i és obra del sol i l'aire, i *ademés* acudixen a la *llimpiesa* de l'arbre matant les males herbes dels seus voltants. Qué quan-tes relles convenen? Totes les que puguésseu, com més, millor. I és cosa de pensar en les *gra-des*, que serien per a natres un ferrament *sobe-rano*; perquè tenim generalment una terra grossa que s'*apilotone* molt en terrossos i s'obri en bades, terrossos i bades que són los pitjors ene-mics de la saó i dels arraïls primets.

Passem a la *llimpiesa*. Són *qüentos* de mai acabar les disputes dels llauradors sobre l'esporgar pegant molt o pegant poc. Hi ha qui entre a un olivar a sang i a foc, hi ha qui té amanit un pre-sidi detràs de cada cantó per als esporgadors de mà pesada. Verdaderament n'hi ha de desenfre-nats. Estos podrien aplicar-se lo *qüento* d'aquell *verdugo* que quan ofegave al fill d'un rei condem-nat a mort per son pare, li die: -"Paciència prín-cep, que tot açò se fa pel vostre bé". No estic amb los uns ni amb los atres; perquè és ben clar que la utilitat no *estribe* en lo llevar molt o lo llevar poc, sinó en llevar lo que sobre. I més aïna me decanto al costat dels que fan bretxa; però amb la condició de no descuidar *después* les despo-llissades. Vet aquí una faena lleugera, però més delicada del que molts se pensen, i que no se pot excusar cap any, sobre tot los primers *después* de l'esporgada. Lo despollissar ha de ser amb

seny, amb gust, amb art, deixeu-me dir amb estètica; perquè és l'hora de criar la copa de l'arbre i acompanyar-lo de rames, és l'hora d'estalviar esporgades i de fer més fàcils les que han de vindre. No és despollissar amb art lo pujar a un oliver amb la destraleta *crusada* a la faixa i tallar tots los pollissos a cop de *ciego*, no; lo despollissador no pot oblidar les estisores de podar i tampoc un feix de cordellets, *pos* servint-se d'ells podrà mudar a voluntat la marxa i direcció de les pollissades, fent-les fer cara allí a on convingue.

Això d'arrasar-ho tot, deixem-ho per als bords, eixes sangoneres que des del rompre *hasta* lo raure (si se rau, o si en raure se tallen) tenen temps d'enriure-se'n de natres i de xuclar molt tranquil.lament la substància dels olivers. Per meravella s'havie de veure un bord i són brosquils⁸ los que se veuen. L'esbordar es cosa pròpia de dones i de xiquets, mentre los bordets són tendres, i mentre busquen herba per als conills; quan són durs, han fet la seua faena contra la nostra bossa. Jo tos ben asseguro que cada formiguer de bords mos coste més diners que un centenar de formiguers de malesa.

I que direm del descrostar los troncs i los cimals? Convindrie? Sense cap *duda*. Havíem

8. Rama excessiva que llança l'oliver - o un arbre qual-sevol - i que cal podar.

de buscar uns ferraments apropiats (que no serien difícils d'inventar) i buscar, *ademés*, una aplicació útil per a l'escorça encara més fàcil de trobar. Portada a casa en saques o sarrions servirie per als focs i estufes, potser per als fornals; i avui que gràcies a Déu, ham multiplicat les carreteres i los carros, mal serie que l'aprofitament de l'escorça no pagare los treballs, contant sobre tot amb qué lo descrostar serie faena lleugera i no de tots los anys. Qué? Teniu paor al qué diran, a eixe condemnat vici de trobar mal tot lo nou, tot lo que los iaies no feen? *Pos* sabeu que té menut lo cor i és un infeliç l'home que no sap *despreciar* les xilleries dels *nécios*.

Finalment passem als adobs. Presteu-me un moment més d'atenció i ajuda que en este estall meu jo tos prométigo no tindré males acabadures.

No parlo d'abonar tots los olivars del terme, ni la meitat, ni *sisquera* la sexta part. Vull que entenguésseu que en açò de *l'abonar*, se pot fer un poquet més del que avui fem. Primer; està *averiguat* que la potassa és la substància predominant a les olives, com també ho és a tota classe de cendres. Per de prompte, *pos*, los olivers tos agrairan que los escampésseu cendra a la seua *sombra*, poca o molta, la que poguésseu.

Està *averiguat* també que l'argila té de natural molta potassa; però la te relligada, *prisionera*,

agarrada de tal *modo*, que los arraïls de les plantes no la poden *disfrutar*; i així passe que en terres com les de Calaceit, generalment argiloses, los arraïls dels olivers, famolencs de potassa, viuen voltats de potassa sense poder aplacar la seua fam. Es com lo que nade al mar, que té molta set i no pot beure. Qué tos ne pareix si tinguérem un mig senzill i barat de fer soltar a l'argila eixa potassa? *Pos* sí, lo tenim. No cal més que posar-hi calç. Avui los estudis de l'home han *averiguat* també que al punt que la calç toque a l'argila, esta solte a la seua *prisionera*, la potassa se movilitze, se fa mengívola per a les plantes. Qué avantatge tan gran! I no pare aquí; *pos* tenim que *ademés* la calç per si mateixa és ja un adob que l'oliver necessita; que la calç no l'ham de posar en quantitats molt grans, encara que ben escampada; que pot ser viva o morta, fresca o vella; que lo ges, i los gessots i les enrunes gessoses, encara que siguen més velles que el camí de la Font, per al cas són calç i aprofitables, i en fi, que los *possos* de les nostres basses podrides (amb perdó siguen nomenades), com entre atres coses, tan bones per a la terra com dolentes per al nas, son *arrastres* de les enrunes que tirem pels carrers a tall de grava, podrien anar marxant en carretades als olivers, *sisquera* als de més prop, quan no trobaren *acomodo* a les terres de sembradura.

Los *possos* de fulls, ben amaçonats, fan bona lliga amb la terra dels camins, i millor amb la pols de carretera. Me contave un bon llaurador de dellà l'*Ebro* que ell havie entonat un olivar molt decaigut, i l'havie fet de dolent bo, posant-li (amb *qüenta* i raó) d'eixa espècie de rapé que resulte mesclant bé los cócs de l'oliassa amb calç de la carretera.

I de la rama de les esporgades, qué ne farem? La passarem amb formiguers a la terra de pa, encara que caigue llunyet la carrejada? Deixeu-me riure, o deixeu-me espantar: no sé qué fer. *Vamos*, llauradors! Es tan clar l'avantatge, la necessitat pura de qué no ixque una fulla dels olivars que jo vull creure que la veureu prompte tots. Les rames de l'esporgada s'han de cremar davall dels olivers, i prompte, abans que s'avívon, o s'han de colgar a les reparades, per a qué les fullaragues augménton lo *mantillo*, i la descomposició del *mantillo* enriquixque de substàncies les vostres terres i la conversió d'eixes substàncies en olives unflo les vostres bosses. Encara tos diré més: a l'heretat que hi ha malesa propet, entreu-li rama i més rama, de tota classe, per a cremar i fer reparades, sense doldre la faena i si hi podeu entrar terra *parda* de coscoll i escampar-la com si fore eixerri per davall de les sorrames⁹, feu-tos *qüenta* que convideu als oli-

9. Rama baixa.

vers a la millor berena.

Ja veeu com, sense parlar del fem ni dels adobs de saquet, ham trobat mitjos per adelantar una miqueteta en la qüestio de l'*abonat* de l'olivar. En esta matèria, no mos han de fugir de la memòria dos consideracions que seran com dos *espueles* que mos anímon a caminar: primera; que los olivers fa centenars d'anys que xuclen al mateix *puesto* i han de tindre molt *apurat* lo pessebre; i segona, que lo preu de l'oliva, cada dia millor, comporte *gastos* i faenes que en atres temps no pagave.

Acabem amb una nota sobre les coscollades i clapes de carrascots que deixem viure a les soques dels olivers. Si tinguérem un veí de casa, *guapo* i *maton*, que, perquè sí, no mos deixare anar al forn, ni anar de matí al cantó¹⁰, ni portar aigua, ben segur que no deixariem sossegar a l'alcalde, ni al *jués*, ni a la guàrdia civil; i si amb açò no trobarem remei, o lo veí o natres hauríem d'eixir del carrer i potser del món. *Pos* bé; és lo que passe amb eixes clapes, que no deixen menjar, ni beure, ni respirar als olivers. Porteu-les a casa, *hasta* lo darrer arrail, per a que facen davall de la xumenera ses darreres *guapeses*, fent un foc ardorós i brillant a les vetlades d'hivern.

10. Fa referència al mercat que hi havia enfront de l'església a Calaceit.

Estic sentint que dieu: -*Pos* açò pareix l'acabament, i lo cóc amb mel no s'ha presentat encara per cap banda. - Però escolteu: que vatre doneu lo cóc amb mel abans d'acabar l'estall? Ben segur que no, perquè ell és la clau i la corona de l'obra, i per això, probablement en alguns pobles del voltant (com a la Torre i Mas-salió, per exemple) li diuen la coca follada, que es com si digueren cóc acabat, de l'antiquíssima paraula afollar.

Veniu, veniu! Que ara ha de ser al revés: Jo, molinader, jo treballador en este estall d'olives que estic acabant, tos hai de convidar a vatre; no serà cap finesa ni cap gràcia, perquè en *verdat* vatre sou los que hau portat lo treball i la paciència d'escoltar-me. Veniu! *Senteu*-tos a la *sombra* d'este oliveràs de les Ombries, que ha sabut fer la molinada replegadora. Les sàrries estan esteses; l'oloreta de timons i espígols obri la gana. Alça, menuts! Descarregueu la burra, i porteu lo cóc, amb les *demés* coses que l'acompanyen. *Cuidado*, que la mel amenace fer un colador o rompre les reparades! Mireu-lo, ros i brillant com les *onces* del nas reganxinat¹¹; diríeu que s'ha vestit d'or per a fer enveja a eixes flors d'argelaga. Mos ha costat faena lo fer-lo entrar

11. Al·lusió al nas de les efígies dels monarques borbònics.

per la boca de l'olla; ara ne coste al gabinet lo dominar la doblària, a pesar de que està tendre. Ala! Estireu tots i passo lo carretell totes les voltes, que avui és dia de gran festa i se permet una mica d'abundància en matèria de fil negre. Començo lo cant, repícon les culleres, vingue la borrassa llarga, que ham de mantejar a estes serranetes per a que tinguen un record de Calaceit; i l'oncle *fulano* tampoc s'escaparà de la borrassa (Ala, estireu sense vergonya!), i la tia *mengana* ballarà tres cançonetes amb lo iaio, i si no vol li plantarem uns mostatxos de pam amb negre de la paella. Aquí s'ha de fer un *trapécio*, i s'ha de jugar al *saboquero*¹², a amagar esque- nes, a Sant Rabadà¹³, a l'espartenyeta; que no cal córrer per anar a casa *hasta* la fresca, *pos* la cena ja està perdonada.

12. Joc semblant al de la gallineta cega.

13. Joc de noies, en què una para i les altres s'ama- guen; aquella les cerca, i quan n'agafa una, aquesta para. Entre ella i les altres jugadores s'estableix un diàleg que a Calaceit és el següent:

Saboquero, què has perdut?

Una agulla i un canut.

Mira en terra!

No hi està.

Mira al cel!

Tampoc.

Mira a la punta del castell!

Si que hi està!

Que volto lo món!,

Comunicat per Teresa Jassà, de Calaceit.

Oh, cóc amb mel! Tens coses encara més dolces que la mel; perquè tu ets l'homenatge del capital al treball, tu la gratitud tendra i cristiana de l'amo al treballador, tu l'honrada satisfacció de l'obligació complida amb salut i amb bon profit per a tots.

Així tos face!

Avui parlarem d'un costum religiós que ha desaparegut: dels Apòstols. I sense més roman- ços, començo.

LOS APOSTOLS

La Confraria de la *Sangre de Cristo* venie fundada de l'any 1604.

Quins temps aquells! Si la modèstia de la història de Calaceit permetre atribuir-li un *sigle* d'or, hauríem de posar-lo per eixos dies. La pujada i prosperitat en tots los òrdrens de la vida local se veu ben clara; i mai més, ni abans ni *después*, trobaríem tants *datos* consonants del benestar religiós, social i econòmic, així en lo comú com en lo particular. Per això no és estrany que la pobilla¹ de casa la vila (com los vells dien a la bossa del municipi) estare grossa i regalada, amanida a aixecar l'any 1610 este *palacio* del Consistori; i en 1614 l'església de Sant Roc (repartint lo pòsit aquell any 145 càrregues de blat per a sembrar los llauradors); i en 1618 la casa

1. El DCVB cita aquest mot per a Calaceit i el defineix amb unes paraules que semblen tretes d'aquest mateix text: "La pobilla de casa la Vila: nom que els vells donen a la bossa del municipi o erari públic de la vila (Calaceit)".

Casa la vila vista desde'l cubert de Vidiella. 1919. Foto Archivo Mas.

de l'ermità de Sant Cristòbol i en 1621 tota l'ermita de Senta Ana; i en 1626 la capella de Sant Antoni (la del Tossal); i en 1627 augmentave al terme lo Mas de l'Ametlla, comprant-lo al bisbe i canonges de Tortosa. Lo Mas de l'Ametlla ere una masada ferma, més ben dit, un gran tros de terme al Villallong, des de la bassa de Pep *hasta* la ratlla, a on s'havie pensat de molt antic establir una atra vila. Per això, *después* d'esta compra, Calaceit quedave com un agregat de dos pobles, i va durar molt temps que l'alcalde se titulave Alcalde de Calaceit i del Mas de l'Ametlla.

Tot això *después* i propet de l'any 1604, *fetxa* de la fundació de la Confraria de la *Sangre*: ara donem una mirada més amunt i veurem a la poblilla forta i roncant d'una manera pareguda. L'any 1582 l'assut del Molí Vell; l'any 1594 un empedrat general de carrers; l'any 1597 lo gran retaule de l'altar major; l'any 1602 la font de la vila amb lo seu llavador. Compteu, *además*, que les fundacions religioses corrien parelles amb totes eixes millores: l'any 1584, la Confraria del Rosari; lo 1618 la del Santíssim; lo 1626, la del Nom de Jesús, i entre eixes mateixes *fetxes* les Confraries de Sant Antoni, patró dels llauradors, la Mare de Déu del Carme i Senta Ana.

Què tos ne pareix? Són obres i millores de totes classes, molt a sovint molt grans, de molts florints, de moltíssimes lliures jaqueses, com allavors dien; però encara de més patriotisme, de més abnegació, de més sacrifici per part d'aquelles persones (que havien de ser per força moltes i molt bones) que dirigiren, que se posaren per davant a la realització d'unes obres com eixes. Jo, creeu-me, quan me poso a considerar-les, penso que lo de *menos* són los diners per a aixecar un poble coses tan brioses; hòmens, hòmens és lo que trobo en falta, hòmens de cor, hòmens *sérios* i sencers, que sàbiguen acceptar i portar la direcció amb totes les responsabilitats i mortificacions de la crítica maliciosa, que sàbiguen

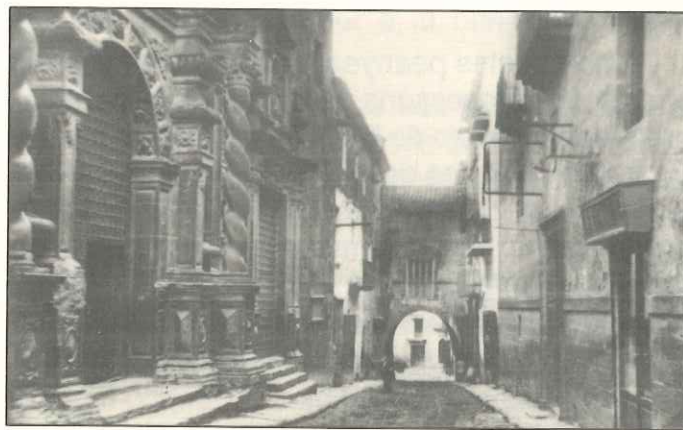
contrariar les passions del poble, quan les passions del poble marxen per mal camí, i sàbiguen aguantar les fluixeses dels que pensen que treballar per a la vila és un treballar en qué no cal apretar massa. I quan penso tot això, dic: potser la gent antiga ere més considerada i més dòcil i més espavilada per a les coses que li convenien. Perqué si ere com som avui, deixeu-me que al mirar eixes obres, veja en cada pedra la *sombra* d'algun disgust, i en cada llomera l'amargor d'alguna contrarietat, i en cada teula lo rastre d'alguna llàgrima; i més: permetiu-me que aixeca un *saludo* molt calent a les animetes dels grans patricis que van intervindre i van ser l'ànima de tot això, per a que vegem que sos treballs i sacrificis, sinó a la curta a la llarga, troben l'admiració, l'*aplausso* i la gratitud que mereixen.

De *modo* que si en la història de la nostra pàtria trobem l'edat *ditxosa* i daurada *abarcant* des de 1580, poc més o *menos*, hasta 1640, época de les *maldites* guerres de Catalunya contra lo rei Don Felip IV, en què Calaceit va pagar lo *pato*, no és solament perquè en tot eixe *período* abundaren los diners i la tranquil·litat, com en efecte van abundar, és també, i principalment, perquè van abundar los hòmens de caràcter, amics del bé de tots, que solen ser tan escassos, i són tan necessaris per a treballar lo pervindre i la grandesa dels pobles. Jo podria aquí dar-

tos raó d'alguns, de molts d'eixos hòmens, però no és hora. Potser un atre dia, si Déu mos ajude i done salut i humor per a seguir estes converses.

Ara tornem a la Confraria de la *Sangre* i posem-mos a considerar-la tal com jo la recordo entre los records daurats de la *ninyés*, allà cap als anys 1860, i més avant, *hasta* la guerra civil de 1873-75.

A *jusgar* per les moltes funcions religioses que sostenie com a cosa pròpia d'ella, i l'*aparato* de trastes amb qué assistie a les tals funcions, havie segut Confraria rica, sostenguda amb entu-

Carrer i portalada de l'església. 1932. Foto Archivo A.A.C.

siasme i ben *cuidada*. Los llibres i papers vells que encara conserve vénen a dir lo mateix, donant raó de les grans compres de cera que los confreres, a un obrador de la casa social, conver-tien en atxes i candeles per a llogar als *enterros*, en profit de la Germandat. Eixos mateixos papers senyalaven los noms dels Clavaris, o diem, los Presidents, trets de les famílies més riques i més considerades de la vila. Allí sonen a cada pas los *apellits* il·lustrosos que s'han perdut a Calaceit, com los Camarasses, Ladron, Armengol, Amiguet, Barastull, Letxa, Coscollano, Carnicer i Tamarit. Lo costum d'avivar² i pescar a la bassa, va començar *después* de l'any 1660; se fee molt abans, però lo profit se trobe com un ingrés ordi-nari del pressupost municipal, no com un arbitre de la Confraria.

Amb quantes peanyes i atres mobles assistie a les seues processons de Setmana Santa i Pas-qua! Amb quin *lujo* de llums i amaniments no pre-parave les pujades de la Santa Espina al Calvari, quan ho fee precis (massa a sovint per cert) la inclemència de les bromes! *Pos* i la *bendició* de termes a Santa Bàrbera, lo dia de Santa Creu de Maig, que l'obligave a despullar de violes, gau-ges, mentes i moraduixos³ los escanyats hortets

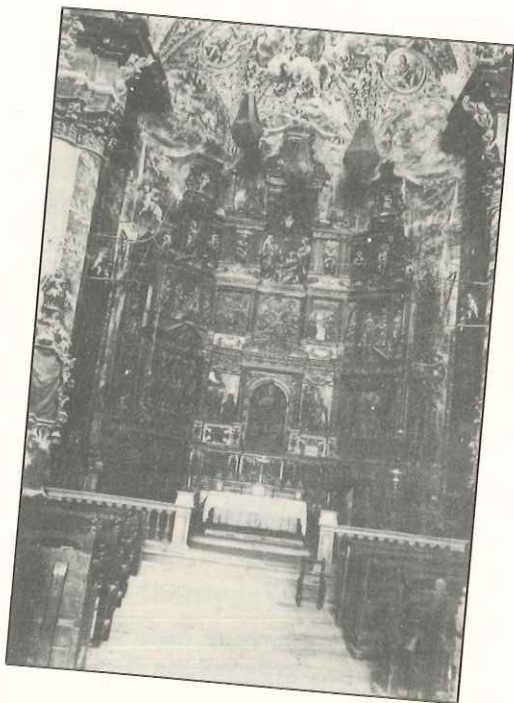
2. Posar peixos a la bassa comunal.

3. Lliris blaus, s'anomenen també juliblaus.

de la volta de la vila per a contentar a la donalla en lo seu desig *bullanguer* d'un ramellet de Santa Creu! I que me direu del trafegot de la festa de la Santa Espina, amb aquell replegar candeles a centenars i repartir *después* los seus culets a les cases per a guardar-los bé com a defensors con-tra pedres, *raios* i centelles; amb aquell guarnir l'altar de llums i més llums, fent los majordoms de comedians per les altures del retaule; amb aquells balls de la plaça i les començadores de la dansa, *guapasses*, disfressades dels seus recamats *guardapiés* (seus o amprats), i los seus relluents mocadors de seda, i los seus carangels⁴ de a pam descansant als muscles; amb aquell Tiesso d'Alcanyís, lo gaiter de les llargues toca-tes, orgull i enveja de tota la gaiteria de la terra, espècie de Wagner per a la canallada que lo seguíem pels carrers?

Però, *verdat* - los que hau *alcançat* aquella época - que totes estes coses de la Confraria de la *Sangre*, quines més, quines *menos*, se feen allavors amb una *sombra* de decaïment, de *des-maio*, així com amb un *cansanci*, i quasi quasi amb un *abandono* molt marcat? Sí que ham de dir que venien de molt atrás los trastes i *xirimbo-los* de la Germandat, i que eren molt vells, però amb un poquet de *cuidado* i de vergonya per part

4. Arracades.

Altar Major. Foto Archivo A.A.C.

de tots, confreres i no confreres, no crec jo que la basturreria⁵ haguere arribat tan avant, *hasta* lo

5. El DCVB en esmentar aquest mot el documenta amb una citació d'aquest mateix text i en dóna també el nom de l'autor.

punt de què unes coses tan *séries* feren riure. Allò ere un desguitarrament complet, allò havie arribat a un eclipsi.

Me'n recordo molt bé que davant de les processons del Dijous i Divendres Sant anaven les Tribus: uns drapots de llustrina negra, pintats molt malament en colors rabiosos, que volien figurar lo sol, la lluna, los emblemes propis de les Tribus d'Israel i qué sé jo quantes coses més; penjaven de canyes, o quant més de totxos en pèl, com a batolles o barretes de mudar formiguers; los sagals que los portaven com anaven vestits de vestes fetes a l'antiga, compostes de faldetes, *saio* amb faldons de dents i cucurulla⁶ plena de palla, si eren ja *medrats* pareixien *anderos* amb les faldetes a mitja cama i lo *saio* al melic, rellegat amb lo mocador, amb una corda d'esparg o amb una trava. A mi me pareix que al cobert de Vidiella de tots los Tribus, i afegint totes les vestes dels que los portaven, no n'haurien dat una taronja.

Les imàtgens de les peanyes no se detenien drete més que a l'*apoio* de puntals, cordes, claus i fils d'aram, posats amb lo més poc *dissimulo*. Lo Nostre Senyor de l'Hort ne tenie una càrrega d'estaques. Lo del Balcó havie perdut a *Pilatos* i algun atre acompanyant, i Ell se mante-

6. Cucurulla.

nie amarrat al balconet i amb un *verdader mirinyaque* de llistons. Al pas de l'Assotació, l'escultor que lo va fer, responent a la malavolença tradicional del *vulgo* cristià contra los *judios*, havie treballat los saions amb *ensanyament de fealdat*, posant-los cada berruga com lo puny a la cara i al clatell i senyalant-los unes boques desinfectes⁷: probablement ell mateix darie lo *modelo* per a vestir-los a tall de pallassos, amb pantalons i levites de retalls i *quadros* de colors bigarrats, guarnits de botons grans com a coquetes ensagijnades. *Pos* estos pallassos de teia massissa i pesadíssima van arribar a caure de la peanya en plena processó.

Les Maries i Verònica, encara que més ben *cuidades*, no havien arribat als dies de bon gust i de *verdat* en qué se procuren vestir los personatges històrics d'una manera més o *menos* apropiada a l'ús del temps en qué van viure. Elles portaven les seues faldetes, *saïos* i mantellines a l'ús de la terra, sense oblidar lo mocadoret plegat a la mà. Pareixien talment venerables dones de Calaceit del temps de la guerra del francès amañides per a passar a oferir a l'*enterro* d'un parent. Sant Joan apareixie vestit de capellà amb museta roja lo dia de Pasqua i amb una palma a

7. Horrible, espantós. "Això és desinfect!" es diu davant d'una cosa que ens esborrona. A Calaceit es pronuncia amb e oberta.

la mà. La representació de la Mort sí que ere ben al viu. Teníem la mort dels ossos, obra del millor escultor del món, perquè ere feta de mà del mateix Déu, ere un *esqueleto* sencer i *verdader*, tret del fossar; dic mal sencer, que també havie baratat part del costellam i alguna canella per un feix de burgues i de puntals. I com creïem, xics i grans, que per a renovar la mort dels ossos se destinave l'*esqueleto* d'una persona llarguirutxa, i *hasta* senyalaven a l'oncle *fulano* o la tia *men-gana* que quan morrien serien enterrats a un clot de calç i d'allí eixirien los ossos *mondos* i lluents com una espasa! Qué tal? Sols una piedat pacientíssima i perdonadora podie dissimular uns disbarats tan grossos; i los perdonave, es clar, perquè eren innocents.

Pos bé: ara calculeu que a un desfet tan gran en los materials corresponie un desmadeixament igual en la part personal de la Germandat. Los primitius Estatuts no se seguien; no hi havie entrades regulars i reglamentàries de confreres, ni *sisquera* llistes; los clavaris ho eren anys i anys per falta de vocacions i a l'obrador de la cera s'havien de cridar treballadors pagats. Allò venie d'açò, es dir, l'espentolament del material ere fill del *fallo* de l'entusiasme antic i falta de regularitat en la vida social de la Confraria; i lo mal ere que encara hi havie un fill més dolent: la indevoció, i quasi vull dir l'escarni amb què s'usaven les coses santes.

Per a què la lliçó històrica servixque d'escarment, *permitiu-me* que recorda allò de posar sellassos⁸ a les peanyes per a què los pobres que les portaven se veren *agobiats* durant les llargues processons. Al pas que volie ser de la Coronació hi quedave un *judiet* molt *feo*, agenollat davant de Nostre Senyor; tenie la boqueta entreoberta en actitud de vomitar impropis: *pos* aquella boqueta quasi mai se vie sense un cigarrèt, i *verdaderament* pareixie que la befa que li fee al Senyor ere dir-li: - "Veus, noi, que bé que me marxe este *pitillo*!" Un sacristà se necessitava només per anar llevant les teies, que a la contínua i per mal art, apareixien a la boca del *judiet*, ja recremada. A un dels assotadors - aquells dels botons com a ensaginades - li havien tret Vidal, no sé de a on ni perquè; i jo no sabia ponderar quina de tapassades⁹ i espentes i esgarraments de levita ere objecte lo tal Vidal de part de la gent del tro. Los esgarrats¹⁰ de les Tribus, marxaven esbojarrats, sense cap ni centener, punxant als balcons, fent crocar uns amb uns atres los malaventurats *armatostes*, en una paraula, fent *xacota* gran del seu *empleo*. No parléssem de les pujades de la creu a Sant Cristò-

8. Carreus.

9. Cops.

10. Té el significat d'esquinçat. Possiblement és castellanisme. Vegeu abans esgarrament.

bol, *después* de la processó, pels penitents encamisats de blanc.

Es ben cert que les coses, quant més *séries* i més santes, són més perilloses de ridícul, si no hi ha gran *cuidado* en evitar la desatenció en que poden ser tractades! I pareix mentida que la *desdixada* condició humana sigue tan fàcil i escorredissa per a eixes desatencions. Vet aquí com los hòmens prudents han aconsellat sempre que se vage amb peus de plom quan se tracte de ficar costums religiosos-populars, com processons, romeries, festes i atres coses paregudes; i si no hi ha una ferma garantia de què han de mantindre la puresa del naixement, val més no ficar-los.

Decididament, quan natres érem xics, les institucions col·lectives, les coses i costums que se funden en ajuntament voluntari de persones per a complir fins religiosos o polítics o socials, havien vengut molt a *menos*, seguint un trist camí en lo que avui han passat molt més avant. *Hasta* les societats naturals, que són forçoses, com la família o lo municipi, no són *sombra* del que han segut i convindrie que foren; i jo crec que sinó és perquè família i municipi són societats forçoses, al pas que marxem se dissoldrien i acabarien. Si me preguntau la causa de tot això, jo no la sabia dir. No sé quin diable de tant poder, ja abans de nàixer natres, va posar un príncep savi i omnipotent dins de cada persona i li va dir

a l'orella que tot ho podie sense ajuda de ningú, ni mirament a res, ni pensar en lo demà. "Mira, ciutadà" - li var dir - "tu riu-te'n de les obligacions i fuig-ne com jo fuiggo de la creu; no caigues en la temptació de posar-te a cap Confraria perquè te faran tragar un estendard més alt que les bromes o te vestiran una camisola blanca per a traure atxa, i això és molt baix per a tu, i fa riure; los sants si no tenen cames que no ixquen de casa. No te posos ni ajudos en això que diuen Ajuntament, perquè te veuràs en mil compromisos, i treballar per al comú es treballar per a ningú. *Cuidadet* dins casa en deixar-te imposar del pare, perquè això ere abans, i te diran *tonto* i saboc. Ull viu que no t'enganyo ningú, i la millor manera de qué ningú t'enganyo és no creure a ningú, tant se val que te parlo bé com que te parlo mal; no te lligos a cap voluntat que no sigue la teua, ni prengues cap consell, perquè tu sol ets prou per a governar-te i per a governar una província; res, res, res d'obligacions, ni de docilitat, ni de respectes, ni de tramoies; a viure! "...Qué bé! Això és lo mateix que si a un llaurador li donàrem un tros de bon gra de terra i li diguérem: - "Mira, llaurador, tu no te posos en maldecaps de llaurar, podar, cavar, esporgar, sembrar ni batre, ni en *qüentos* amb lo gitano, menescal, ferrer, fuster, soguer, corretger, mitger ni jornalier, tot això són novel·les i enganyifes; tu deixa que la

terra se torro al sol i a la serena, vés replegant bitllets de les olivetes i del bladet, i - a viure!". Qué bonic! La cosa no tindrie més que una menuda contra: que no hi haurie olivetes ni bladet; pel *demés* marxarie com una seda.

Pos ara apliquem lo qüento. Calaceit, posam per exemple, és lo tros del nostre cor que ham *recibit* en herència los calaceitans. Si tots tinguérem una bossa de diners inesgotable com lo pou de la vila, i tinguérem assegurada la salut, i tots fórem ben educats, hòmens de bé, justos i benèfics, i la vila poguere viure replegadeta en ella mateixa, sense exigències de l'Estat i de la Província - en *grande!* - lo tros estarie bé torrant-se al sol i a la serena, sense inquietar-mos pel seu treball; però, ai!, que per no tindre una bossa inesgotable, ni *sisquera* una probabilitat de fregir i menjar treballant molt i guardant amb seny, necessitem un sindicat i hòmens que trebàllon i se desvèllon per a sostindre'l; ai! que sempre tindrem pobres i malalts i necessitem un hospital amb lo seu administrador i necessitem unes Conferències de Sant Vicent de Paul que se desvixquen santament per a portar consols i pa als desgraciats; ai! que la vida està plena de trencacolls i mals passos i necessitem que la família estigue ben unida, ben disciplinada, ben agarrada a l'autoritat sencera i sàvia dels pares per a no caure; i necessitem un Ajuntament que dono la cara per

tots als *carinyos* que maten del Govern i de la Província; i necessitem Confraries que *ademés* de cultivar l'amor entre los veïns, consérvon los costums bonics i poètics de les nostres festes, amb les seues processons, i balls, i músiques, i estendars, que són les rialles i les flors d'una pàtria honrada i sana.

Pos bé: lo tros Calaceit se treballe arrimant lo muscle al sosteniment d'eixes coses, i animant als que la hi tenen; però arrimant-la-hi amb voluntat, amb fe, amb valentia i rient-se'n per dins i per defora dels errats de *qüentes* que, ja ho veeu, tiren pedres a la seua teulada en creure que no cal perdre lo dormir per unes coses tan necessàries.

Jo no parlo aquí de religió ni de política, ni vull l'impossible de qué tots ajudéssim directament en totes les coses; però si que entenc precís que cada u, segons les seues forces, aficions, inclinacions i possibles, face una caritat d'ajuda, gran o menuda, a la mare pàtria que mos l'està demanant. I sinó, lo tros s'omplirà de braceres i coscolls, cauran los màrgens, se faran galarxos i serà en *vano* esperar los fruits d'*adelanto* i benestar que desitgem. Qui no puege fer atra cosa, *sisquera* que aparto del mig del camí la pedra en qué tots podem tropessar; que sols per esta finesa ja *Essopo* tenie per home útil al que la fee.

Crec arribada l'hora de que me preguntés-seu: Però i los Apòstols? A on deuen estar los Apòstols que este home ha pres per títol i *assunto* de la seua *xarla*? - Teniu raó que tos sobre: quasi m'està passant allò d'aquell major-dom d'una Confraria de poblet que havent de tindre a casa lo predicador va anar a buscar-lo a la ciutat amb la mula molt ben aparellada, i quan va tornar amb bona provisió de xocolates, bolados i atres llepolies, però sense lo *padre*, en preguntar-li la dona pel predicador, pegant-se un cop al front, va respondre: - "Ja me pareixie pel camí que me s'oblidave una cosa".

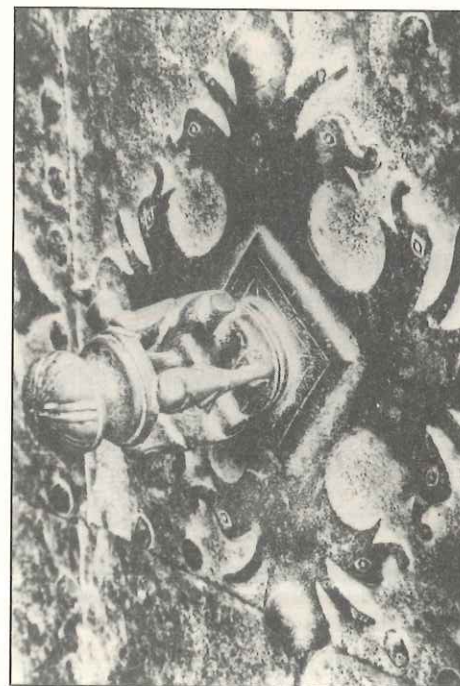
A mi no m'ha passat tant. Lo que hi ha, és que han vengut a la ploma una porció d'impertinències (encara que molt de casa) i gràcies, gràcies, que me les hau perdonat.

Pos los Apòstols eren una atra de les coses de la Confraria de la *Sangre* que ham de recordar los que anem a seixantons amb aquell entendriement de cor que acompanye al record de les joguines de la infància. Perquè en joguina convertíem natres - cosa de xics! - l'acte *sério* dels Apòstols, ni més ni *menos* que lo fer los soldats, jugar a les mitges i terraplenar carreteretes a les costes del Castell o al tossal de Sant Cristòbol. Los soldats, les carreteres, les mitges!... Per vida de!... Ja sabeu que los jocs de la canalla *remeden* sempre les coses que passen impressionant

fortament a la multitud, al poble, i és clar, com allavors feen la carretera, los nois mos sentiém enginyers i sobrestants, picapedrers i carreters, i com allavors dominave la intranquil·litat de les guerres i revolucions, los nois mos armaven de canyes i gorres de paper i organitzàvem les nostres milícies, amb espant de les dones, cregudes de qué aquells *aparatos* marcials senyalaven guerra. Tot això podie anar, però les mitges! Los que sabeu que les mitges eren una quartilla de paper doblat en dos dobles, que los xavals tiraven a tindre en gran quantitats, perquè eren objecte de joc i *hasta* de comerç com los patacots¹¹ de cartes, no sé si haureu pensat mai quina calamitat podie ser tal costum (i serie *indubablement*) per a despullar de papers útils, preciosos i *hasta* precisos les caixes i los armaris de les cases. Perqué hau de saber, los que no ho sabeu, que la mitja havie de ser per força de paper escrit de mà, *pos* la mitja de paper blanc o imprés, ere com los bitllets falsos, no valie, no tenie curs legal. Ara penseu en les diablures maquinacions i furonaments d'una genteta sense gota de seny i *entregada* amb passió al joc, per a armar-se de material, i dieu-me quina destrossa d'escriptures podie resultar. Jo dono la culpa a les mitges de la pobresa general de

11. En els jocs d'infants es diuen patacots a dues cartes doblegades i encaixades l'una en l'altra.

papers vells que hai notat en les meues rebusques d'antigalles; i quan al meu despatx d'*abogad* se presente un client calaceità queixant-se de no trobar una escriptura que existie, dic per a mi: - "Eixos capítols van finir convertits en mitges a la plaça Nova o a la placeta dels Esquiradors".

Clau de forja afiligranada de la parroquial. 1919. Foto Archivo Mas.

Tornem als Apòstols, que pareix que fuiguen com en lo dia de la Passió, i d'unes a unes haurem d'arribar al castell d'Emaus per a trobar-los amagats per pura paor a les bromes dels *judios*.

Pos sí; la Confraria de la *Sangre* de molt antic tenie un rimer de trastes figurant los mobles de la Passió: la llança, l'esponja, los assots, les escales, los claus, la clava, lo martell, la santa Cara, la corona, lo gall, en fi, moltes atres coses. Com estarien d'espentolades i carregades de claus i cordes deixo que ho pensésseu vatre considerant que portaven *sigles* de mal govern en mans de la xicalla. Amb aquells mobles acudie la Confraria a la funció del VEGILLA, que cada any, pel darrer terç de la quaresma, se fee a la parròquia, de tarda, a l'hora del Rosari.

La funció consistie en eixir un capellà a l'altar major portant a les mans la veracreu, i davant la colla de xiquets amb sobrepellissos blancs portant los atributs, un cada u, i formant amb més o *menos* ordre, amb poquet ordinàriament, a les grades de l'altar, de cara al poble.

Una calaceitana piadosa, treballadora i hàbil, havie fet ballar los boixets moltes vetlades per a regalar a la Confraria un gran drap de tires verticals de randa, entreverades amb tires llises, les de randa plenes de figures d'àngels i mobles de

la Passió. Eixe drap (que encara se garde, envejat dels antiquaris) té un *lletrero* que diu: "1734. Theresa Ferrer". Se posave penjat al presbiteri, fent de cortina, entre la *verja* de ferro i la primera grada. Fora de la funció, estave alt, plegat en un gran triangle, que destacave la seua blancor sobre lo fondo negre de l'atre drap que cubrie lo retaule, convidant a anar a complir amb parròquia als tardanets que ja no veurién la cara dels Sants.

Ara anem a l'amaniment de l'acte, en lo que toque a la recluta i armament de l'Apostolat.

Quan les campanes senyalaven la funció de la tarda, ja *cuidàvem* bé d'advertir-ho al senyor *maestre* per a que dare solta a la patuleia (de 20 a 30) que havie d'anar a l'església, segons lo costum de tots los anys i lo convengut entre les autoritats esclesiàstica i de l'escola. Excusat lo dir-tos amb quina ànsia esperàvem aquella hora. Ella mos portave les dos coses més estimades de la gent menuda: la jugaldrina¹² i l'eixir prompte d'escola, perquè l'home ja de menut senyale la repugnància a l'estudi, com aquell que die del resar i de l'estudiar que eren molt mastegar i poc engullir. Per eixa mateixa ànsia que teníem, lo senyor *maestre* solie castigar les faltes i traves-

12. Afany de jugar, complaença en el joc. Diuen també jugandrina.

sures amb la privació d'eixir per als Apòstols, càstig que apedregave les il·lusions com una mala tronada.

Corrents a la sacristia. Lo bon sacristà, i lo bon capellà, encarregat sempre dels Apòstols i ple de *complacències* per als *antojos* dels nois, repartien les camisoles blanques i *después* los ferraments. Però com la turba des de l'escola a l'església solie augmentar molt d'*individuos* apedagadissos, estos excedents de *cupo* feen difícil lo *reparto*, i allí entrave allò de tirar mà dels sobrepellissos grans, guardats per les caixes de la sacristia, i de les canyes d'apagar veles, candelles, esmordasses del foguerill, totxos, *hissopos*, vares de *pàlio* i tota mena de coses traginables. L'oncle sacristà tenie una faenada de fer nugos als tirants i sacsons a les falde dels sobrepellissos d'home, i encara així molts apostolets quedaven impossibles, amb dos orelles de burro damunt los muscles i calcigant-se lo faldar a cada passa.

Allí ere de veure lo brogit de l'Apostolat disputant-se i baratant-se i prenent-se los trastes; perquè n'hi havie uns de més fama i més ambicionats que uns atres. *Ditxós* del que podie agarrar lo plat de les tallades (com li dien al plat amb los dauets del *sorteo* de la divina túnica) o lo gall i la maçola (així li diem a l'esponja). Eren també desitjats dos guionets que eixien davant, i *hasta*

dos *farols* de llauna picada a tall de porgadora o de ratllador de pa, no *menos* rònecs que los guionets, però estes quatre coses estaven reservades als més granats, que formaven com si diguérem l'esquadra de gastadors.

Entretant los capellans del cor havien començat la cantada. A punt de rompre eixe himne grandíós que diem VEGILLA, lo sacristà eixie al seu banquet, deixave escórrer un cordell i lo gran drap de Teresa Ferrer, gràcies a un pes de plom lligat a la part baixa, desfee lo triangle i caïe en forma de cortina ampla a sis passos de la mesa. De seguit passaven los Apòstols i lo capellà amb la veracreu de la sacristia a les grades de l'altar, posant-se en fileres detràs del drap, de cara en este, *menos* los quatre gastadors, que se posaven davant de la cortina, també de cara al públic.

Entretant lo cor anave adelantant lo VEGILLA; eixe himne a la Santa Creu, a on brulle l'entusiasme religiós per totes les estrofes. Jo allavors ni l'entenia ni me die res a l'esperit. Es *después* quan m'ha donat calfreds de tendrura cada camí que l'hai sentit cantar amb devoció. Quines exclamacions aquelles! Quines exclamacions de l'ànima pobreta, desenganyada, cansada de buscar en *vano* pel món ajudes durables i de *verdad*! Però, també- Quin consol! Quin consol i quin *apoyo* tan gran lo d'eixe arbre *ensangrentat*, fort, invencible, ple de promeses i esperances.

Arribada l'estrofa culminant, "Salve, oh Creu, esperança sola!", los cantors deixaven lo cant pla per un de figurat de notes molt altes, a on fee fatxenda de la seua veu lo bo de mossén Pepe, i l'oncle sacristà estirave lo cordellet poc a poc *hasta* deixar lo drap blanc convertit en triangle a les altures, i allavors se vien los Apòstols alçant los braços i los ferraments *hasta* fer repuntetes, i se vie la Veracreu alçada pel capellà oficiant que apareixie amb la cara tapada amb una tovalla morada com senyalant que la confiança en los hòmens és vana i falle al món, no quedant més *amparo* que lo d'aquell arbre, plantat per a natures i sempre amb los braços oberts.

Acabat lo cant figurat, tornave a caure la cortina, i lo capellà, amb los Apòstols davant, tornave a la sacristia, de *modo* que quan lo drap pujave, ja l'altar apareixie desert. Lo darrer dia d'Apòstols, no se detenien a la sacristia, marxaven a tot córrer amb les camisoles posades, instruments en mà, a l'església de Sant Roc, a on quedaven dipositats los materials per a un atre any. I les dones entenien que açò representave la desbandada dels Apòstols quan les coses se posaven de mal color a l'hort de Getsemaní.

I s'ha acabat la fornadeta. Ara moltes gràcies per l'atenció i que lo pa de casa tos face bon profit.

A VOLTAR CARRERS PRIMERA PART¹

Avui tos convido a una expedició que potser tos agradarà. Tinc intenció de recórrer la vila passa a passa, recordant lleugerament, però amb molta precisió i *verdat*, les notícies curioses, dignes de contar que hai replegat dels *puestos*, carrers i places, racons i raconets del nostre poble. Molts dels presents sabeu que d'alguns d'estos *puestos* tinc molts més *datos* dels que diré; però, apart de qué los hai publicat ja², aquí serien impertinents i *matxacons* per massa llargs; que omplirien bé, no una, sinó quatre conferències, i no tinc dret per abusar de l'atenció

1. Ens consta que n'existia una segona part. No ens ha estat possible trobar-la malgrat les recerques que n'hem fet, tant entre els papers del mateix Vidiella conservats per les seves nebodes Gregòria i Teresa Jassà de Calaceit, com a l'arxiu de l'Obra del Diccionari a Ciutat de Mallorca. No perdem l'esperança de trobar-la algun día.

2. A les RECITACIONES DE LA HISTORIA POLITICO-ECLESIASTICA DE CALACEITE que va publicar a Alcanyís el 1896.

que me presteu fatigant-la amb repetides converses sobre lo mateix tema. No; en la nostra *correria* ham de fer com les abelles, que no paren gaire damunt de cada flor i xuclen les essències.

Això sí; m'hau de permetre que en alguns *puestos* me detinga un poquet a dir-tos en confiança les millores que al meu entendre s'hi podrien fer per a que la vila vage guanyant sempre dins dels seus possibles i modèstia. Perqué, encara que avui, per gran desgràcia no està lo Municipi per a millores d'espenta, no ham de renunciar mai a tindre parlat, conegut i acariciat lo nostre *plan*; que los temps milloraran, i allavors los *proiectes* madurats passaran a obres més fàcilment.

Pos ara, si teniu paciència per anar-me seguint, jo tos serviré de guia i ham de veure Calaceit, si Déu mos ajude, d'una manera que no l'hau vist mai, adornat amb les notícies antigues i modernes dels seus edificis i carrers; i encara tos dic més: l'hau de veure, en pensament i en bon desig, tal i com estarà quan se facen les reformes que li convenen.

Es clar que alguns dels presents sabran algunes, i potser moltes, de les coses que diré. Però estos tindran paciència si consideren que hi ha molts jóvens que no les saben; i en tot cas, ells, que veuran la certesa de la meua explicació en

les coses que coneixen, podran calcular i respondre de la *verdat* de totes.

Comencem a la carretera. Posem-mos al Pas d'Arenys, de cara a l'Aragó. Eixe edifici de xumenera empinada que deixem a l'esquerra, és de notar per ser la primera fàbrica que a Calaceit va usar la força de vapor per a moldre olives. A la dreta tenim lo molí del Francés, primera fàbrica d'oli, aixecada l'any 1881 pel perpinyaní Mr. Limousí, per a treballar pels nous procediments. Aquell home, aquí, en efecte, va treballar molt en pocs anys, i va obrir un poquet los ulls dels calaceitans en lo negoci de l'oli. Quasi enfront a l'esquerra està la primera fàbrica de farina amb motor de foc, i primera productora, *ademés*, d'electricitat per a l'*allumbrat* del poble.

Tirant per amunt, mentre arribem al molí i casa dels Canonges, tos diré *algo* de la carretera. Caminem per la carretera espanyola de primera classe, que va des d'Alcolea del Pinar, un mal poblet de la província de Guadalajara, a Tarragona, una bella ciutat de Catalunya, es dir, del cor i *centro* d'Espanya a la vora del mar. Va ser una sort de la nostra vila lo desvindre's a la ratlla entre eixos dos pobles, perquè això li va valdre ser dels primers del Baix-Aragó que va tindre carretera, amb los avantatges grans que estos camins representen.

Los treballs d'explanació van començar al nostre terme a meitat mes de gener de 1866, al terror de la Bassa, a la part de Catalunya. Hi havie molta misèria. Sis pams de neu havien caigut a darreries de l'any 1864; però tanta saó no va tindre efecte beneficiós; perquè lo dia 25 de gener de l'any 1865 se va desencadenar una cerçada, que va bufar furiosament *hasta* darrers d'abril, i no cal *anyadir* que les collites se van perdre. Ere tanta la pobresa, que als treballs de la carretera s'hi oferien jornalers per 5, 4 i hasta per 3 rals. Los més no cobraven més que 3 quinzets i havien de treballar des de matí *hasta* de nit mentre s'hi vie.

Ara un toquet de *proiecte* de millora. A la carretera, des de la creu de Senta Ana *hasta* lo fossar, demanant la necessària conformitat del cos d'Obres Públiques (que no la negarie), s'hi havien de posar de 12 a 20 pedrissos de bona *sillera*, pareguts als que tenim al pontet de la Rebassa, *algo* més llargs. I si estàrem més civilitzats, eixes tremendes romegueres que creixen als talussos i terraplens, més moltes més gavarres que s'hi posarien, s'havien d'empeltar de rosers, amb molt avantatge per al camí i per a la salut i *hermosura* de la vila; però, per ara, açò segon, que no costarie res, no pot ser. Prou treball és i prou misèria que l'home, per paor als seus instints de bèstia destructora, s'hage de privar de les coses boniques i útils.

Ham arribat a la casa i molí dels Canonges. Los diuen així perquè van ser fets pels Canonges de Tortosa, quan eren senyors de la vila. Lo molí l'any 1739, la casa l'any 1793. També diem les Cases Noves.

Dic que los Canonges de Tortosa eren senyors, és dir, amos de la vila. Com ho eren, i per qué ho eren, serie llarg de contar. Avui només tos diré que quan los reis espanyols van emprendre la gran obra de *llimpiar* Espanya de moros (que l'havien pres i ocupada tota), los reis se van veure en lo cas i necessitat de donar pobles sencers, amb los seus termes, als guerrers valents que amb les seues forces i la seua sang prenien terres i poblacions al moro. Així los reis *lograven* interessar als hòmens esforçats en l'obra de recobrar lo *terreno* espanyol, i al mateix temps *lograven* que aquells que *recibien* en premi una població, la repoblaren de cristians i tiraren a augmentar-la pel seu propi interés ni més ni *menos* que nates procurem *cuidar* i millorar una heretat. Les persones que *recibien* estes donacions del rei, com si diguérem en gros, allavors elles, a la menuda, repartien terres i cases als soldats que los havien ajudat; però reservant-se elles lo títol de senyores del poble, amb drets honorífics com lo *nombrament* d'Alcalde i *Jues*, i drets econòmics com lo cobrar dels veïns deumes i primícies, i del municipi la *petxa* que ere

una menuda contribució. I és clar que los senyors també se solien reservar per a ells algunes cases i terres, que no eren poques ni de les pitjors. Estes donacions dels pobles eren per a sempre, mentre lo senyor ajudare al rei en servicis d'hòmens per a les guerres, i li fore *leal* i *fiel*: i lo senyor podie disposar del seu senyoriu com natres disposem d'una heretat, donant-la en vida o en testament, venent-la o baratant-la.

Pos bé; l'Orde de Calatrava, que ere un Orde de frares guerrers, format expressament per a pelear contra los moros, va *llimpiar* de moros lo Baix-Aragó, *derramant* molta sang i valentia, allà al *sigle* dotze, i lo rei Don *Alfonso* segon li va agrair lo servici regalant-li la major part d'este *terreno*, des de Montroig a Favara i des d'Alcorisa a Calaceit. Los frares cavallers de Calatrava, que lo mateix sabien cantar vespres que repartir llançades, van ser los que van repartir lo terme i les cases als nostres iaïos, reservant-se per a l'Orde lo castell, i los drets honorífics i econòmics que hai apuntat; no massa, perquè eren cavallers molt generosos. Al conjunt d'estos drets reservats pel senyor per a seua casa, li dien allavors domenges, paraula que venie de domini, i tant valie dir domenges com dir propietats o coses del senyor.

En lo sentit que acabo d'explicar l'Orde de Calatrava va ser amo de Calaceit 248 anys. Lo

1428 li va convindre baratar Calaceit, Maella i Favara per uns atres domenges a Don Joan segon, rei de Navarra i a Don Francisco d'Ariño, cavaller aragonés molt principal. Don Joan va ser senyor de Calaceit (i només a mitges amb Ariño) poc més de 5 mesos, *pos* l'any 1429 se van entendre los dos senyors i lo senyoriu va quedar en mans del segon tot sol. Ariño, i un fill, lo van tindre 24 anys, *hasta* que lo dia 4 de desembre de 1452 lo van vendre al Capítol de Canonges de la Seu de Tortosa. I ja teníem senyors per a *rato*; perquè los Canonges van allargar *hasta* principis del *sigle* passat, quan se van abolir estes lleis antiquíssimes dels senyories de pobles. Ho van ser, per *consequent*, uns 360 anys.

Dispenseu-me este tros d'erudició, que ere necessari per a entendre-mos. Ja hai procurat presentar-lo amb senzillesa, vestit, com si diguérem en balons, faixa i brusa per a qué lo puguésseu digerir.

Vet aquí, ara, perquè los nostres vells dien Domenges (i encara ho diu lo Cadastre) als freginals de Davall la Vila; perquè los frares de Calatrava com a *tontos*, se van reservar allí bones sorts de terra: i a una d'eixes sorts que de senyor en senyor va arribar als Canonges, van fer estos lo seu molí per a moldre les olives de les finques pròpies i les que cobraven del veïnat per deumes i primícies, estalviant així les moltures que paga-

ven al molí de vila; i a l'atre cap de la sort, més prop del poble, hi van alçar la casa, per a dipòsit de fruits i habitació dels Canonges quan pujaven de Tortosa per *assuntos* del domini.

Es de raó notar que a la casa dels Canonges se va establir la primera oficina telegràfica quan Calaceit va conseguir la millora del *telégrafo*, i ara últimament lo *teléfono*; mitjos meravellosos de comunicació que no tenen tots los pobles.

Poc més lluny que lo molí dels Canonges, tenie la vila un filador de seda construït l'any...³ per a comoditat dels *cossetxeros* i profit del municipi. Va quedar erm i abandonat en perperir lo cultiu de seda; però un pensament laudable va aprofitar lo *terreno* i relíquies de l'edifici per a establir lo matador municipal, com ara se veu.

Seguim carretera amunt, i abans de deixar-la, mirem a l'esquerra la teuleria i cantereria; dos antigues finques de la vila, que esta arrendave en condicions molt compassives per als arrendataris, però també senyalant-los tarifes moderades, a fi de qué lo veïnat estare servit d'unes indústries tan necessàries. Si avui treballaren en aquelles condicions los torns de la cantereria, qui no voldrie tindre cànters de primera classe per

3. Hi ha una llacuna a l'original.

sis quadernes, reixats⁴ per quaderna i mitja i pitxelles per un *quarto*?

Arribem a la Bassa del Coll, sí, del Coll, que així li dien abans, no Bassa Bona, ni merament Bassa, com avui li diem.

Tots sabeu lo *qüento* d'aquell calaceità que a la vista del mar, li van preguntar: "Qué te'n pareix del *xarco*? Es tan gran com la Bassa de Calaceit?" I ell va respondre molt formal: – "Lo que és com ample ho és més; però de fondo, no ho sé". Açò es una novel·la, però una novel·la ben ideada, perquè pinte al viu l'admiració dels calaceitans per la nostra Bassa. MAR ABREVIADO, li diu un mosso del barber d'ara fa dos-cents vint anys, que s'entretenie fent versos algun *rato* a falta de parroquians. Este *mancebo* ere foraster; però se va enamorar de Calaceit, i solie dedicar-li alguns del versos mitjanets, que ell mateix fee, cantave i acompanyave amb la guitarra segurament (o no ser barber). I segurament també, que les dones escoltaven al rellam amb la boca oberta, perquè diu clar i ras que "dave gust al que lo sentie". Al anar-se'n de la vila, Bernardo Díaz,

4. El DCVB dona el mot reixat, amb el significat de càn tir, per a Calaceit, però no n'ofereix detalls. De fet a Calaceit hom distingeix entre la marraixa, que és el cantir vernissat de l'hivern, i el reixat que és el cantir de terrissa blanca de l'estiu; el nom li ve del reixadet, o filtre, que té al broc gros per a impedir que hi entrin brosses.

que així li dien, va deixar escrit un *romance* de despedida (que avui tinc jo entre los trastes vells del nostre poble) i advertixco que a este *romance* acudiré alguns camins en esta conversa, *pos* conte coses curioses del seu temps.

No tinc notícia del principi de la Bassa. *Sospetxo* si la van fer servir ja com a dipòsit los habitants de Sant Antoni; perquè en tot lo tossal no se troben rastres de bassa prou gran per a una població i no ham de creure que aquella gent anirien sempre als rius a buscar aigua. La primera menció escrita que hai trobat de la Bassa és de l'any 1558. Ja s'avivave⁵ de peix, però en profit del municipi. *Hasta* 1660 no va començar lo costum de donar este benefici a la Confraria de la *Sangre*.

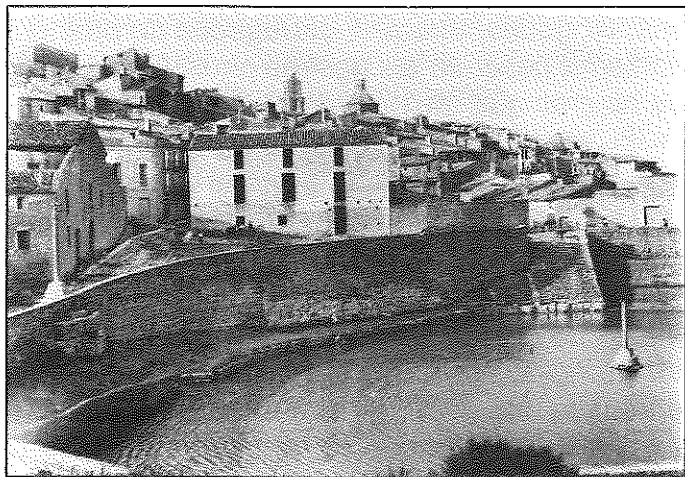
Massa sabeu que formen época, per ser molt rares, les omplides de la Bassa. Deixeu-me senyalar la de l'any 1886; aquell any estret que van començar les obres de la carretera. A darrers de setembre, fee onze mesos que no plovie; però allavors va ploure *hasta* meitat d'octubre. Mig any va córrer per la vall d'Arenys l'aigua que sobrava al Pou de la Vila, i la Bassa se va omplir a pesar de qué colave molt lo massís que la separe de la bassa del Molí. Mon iaio per a qué me'n recordare sempre, me va fer passar amb ell

5. Posar-hi peixos perquè hi visquin.

caminant per damunt de la paret que separe la Bassa de la Rebassa⁶, i les aigües dels dos dipòsits, mogudes, tèrboles, carregades de bromera venien a besar-se als nostres peus. Quina paor! Ja ho crec que me'n recordo!

Una obra convenient: s'havie de rebaixar lo terror de la Bassa *hasta* lo nivell de la barana, tirant les terres als bancals de baix, que probablement les admetrien; i ja mai més descarregar *escombros* a la glorieta que allí resultarie. Per als *muros* de contenció i pedrissos se podrie aprofitar la molta *silleria* d'una obra morta que hi ha enrunada allí mateix, com una gran pedrera; parlo del *càrcabo* que hi ha enterrat des de la carretera a la Bassa del Molí, fet quan se tractave de pujar l'aigua del Pou al Molí de la Vila. Hau pensat mai l'explanada grandiosa i lo cop de vista magnífic que tindríem a la Bassa del Coll, amb molt benefici per a les aigües per la major ventilació? Quina entrada més ampla per a la vila! Direu que a on tiraríem los *escombros* de la Bassa? No falten bancals fondos als dos costats; ni crec que hi haurie necessitat de convèncer als amos de qué guanyarie la terra en producció i en preu pujant-la de nivell, a buscar lo de la carretera.

6. Basseta per on passen les aigües poc abans de saltar a la bassa pròpiament dita. S'hi acumula molta part de brossa i d'al.luvió que ja no entra a la bassa principal.

Molí de la Vila i Bassa 1919. Arxiu Mas.

Avant! Passem entre les dos basses, donem una mirada a la creu que allí s'aixeque (sense disputa la més bonica que tenim) i parem-mos a mirar l'obra tremenda del molí famós, que ha segut la mamella plena i dolça de a on s'ha alimentat tantes centúries la nostra pàtria. Aquí van buidar les calaceitanes tots los *carinyos* del seu patriotisme; aquí van posar forces de gegant per a completar la fàbrica; aquí van sostindre pleits *empenyats* i costosos per a conservar-la. Per això, en premi, van *lograr* que les *rentes* del molí

foren les més grans i sanes del municipi, i que lo municipi, contant en lo molí, marxare descansat i robust al compliment dels seus fins.

Un llibre se podrie escriure sols d'esta casa, i no molt menut. Los moros van fer oli en este mateix *puesto*; l'Orde de Calatrava, en fer lo *reparto* del terme se va reservar lo molí; lo va vendre a un tal Domingo Calaf, i este, l'any 1388, a Pere Ripollés, de Gandesa. Donya Sancha, viuda de Ripollés, lo va vendre, ja molt millorat, als nostres jurats, l'any 1454. Tot lo veïnat molie en este molí, perquè no n'hi havie d'atre; però l'any 1660 se va obligar a moldre-hi sempre, comproment-se tots a no fer-se molí, ni a moldre fora vila, ni permetre de cap *modo* que una sola oliva deixare de moldre's al molí de l'Ajuntament. I este compromís lo van sostindre com a hòmens per a bé de la vila, centenars d'anys, mentre les lleis ho van permetre. Qué tos ne pareix d'este *rasgo*? Jo no ne conec de més *hermós* a la nostra història. Perqué és molt *hermós* sacrificar la llibertat, que val més que l'or, en profit d'una mare.

Hau sentit dir que l'Ajuntament arrendave lo molí per mils de duros, que l'arrendave a la plaça posant un ram carregat d'olives damunt d'una tauleta, i ere guanyador de la subhasta aquell que lograve empunyar lo ram i passar-se'l tres camins voltant lo cap. També sabeu que l'Ajunta-

ment nomenave dos veedors, encarregats de vigilar nit i dia que les faenes de la mòlta se feren bé, sense perjudicis ni estafes per a ningú, i sabeu per fi que la fàbrica solie empalmar la mòlta d'un any amb la de l'atre, poblada de treballadors francesos que aquí venien a buscar lo pa.

Davant de l'edifici, al mig de l'eixample que ara diem Era del Molí, tenie este una casa per a dipòsit de les moltures, fustes i *demés*. En bona hora l'Ajuntament va llevar aquell *petoste*.

Entrant al carrer de la Bassa, a l'esquerra, llegiu: SINDICATO AGRICOLA. Així, així, ben alt i en lletres ben gordes, per a que los passatgers, des de la carretera vegen que Calaceit pense en lo que deu pensar. L'edifici és *sério* i fort: si los hòmens del Sindicat procuren ser així, lo Sindicat darà al nostre poble dies molt *ditxosos*.

Arribem al venerable Forn de la Bassa, que porte al front lo senyal del gosset⁷, dient que va ser cosa de la vila. En efecte; ella lo va construir pegat a la muralla l'any 1771.

Ara fa tres anys, en arribar aquí tos hauria dit: lo portal de la Bassa és una de les quatre portes d'entrada que tenie la vila quan estave amuralla-

7. Al.ludeix a l'escut de Calaceit on hi ha una Mare de Déu amb un gosset.

da. Llàstima que no lo pugue salvar la capella de la Mare de Déu del Rosari que té damunt, *pos* de dia en dia aprete més la necessitat de fer desaparèixer este gran estorb al trànsit general, molt augmentat, per fortuna, *después* que lo portal se va edificar. Deixem un record dels obsequis que aquí ha *recibit* la Mare de Déu, lo millor que se pugue, i en terra la porta estreta per a que passo la gent i corgue l'aire pel Carrer Pla, que prou lo necessite.

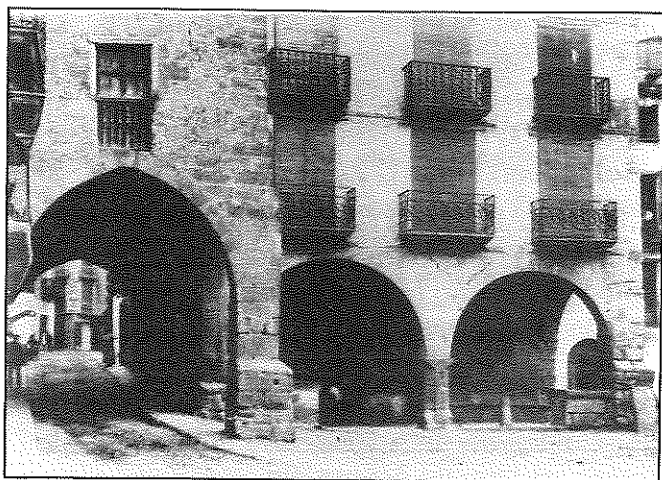
La capella, com lo portal, no ere artística, ni tenie la importància de les dels atres portals. Se va fer probablement, la capella, a principis del *sigle* devuit. L'any 1731 un matrimoni hi va fundar capellania. Un capellà, i bon calaceità, que li dien lo doctor Romualdo Valls, la va cuidar molt aquell *sigle*; l'any 1751 hi va fer campana; i probablement lo *bossico* del doctor pagave les obres que s'hi feen l'any 1772.

A la CALLE MAYOR sempre li van dir los antics Carrer Pla, com ara vulgarment. Aquí tenie lo municipi lo seu hostel, únic allavors a la població. No podie haver-n'hi d'atre; perquè la vila tenie reservada la facultat de tindre hostel, i ella l'arrendave. Així que ningú podie tindre a seua casa hostes de *pago*, més que en temps de fires i festes, si l'hostal estave ple.

Este carrer s'havie d'obrir per un costat, en front del carrer del *telégrafo*, fent una baixada

decent a la carretera, que cada dia augmentarà de població i de vida. Però teniu en *quènta* que ara, i sempre que parlaré de reformes i millores en què se puguem perjudicar los interessos d'algun particular, voldré dir sempre, que la reforma no se pot ni se deu emprendre sense comptar amb la completa conformitat del particular interessat, i pagar-li per davant lo que se li prengue, un poquet més del que valgue.

Ham arribat a la plaça. Ara li diem secament plaça; lo padró li diu Plaça de la Constitució; los antics li dien Plaça del Sitjar, per a distingir-la

Taules del Peix i de la Corda. Arxiu Mas.

d'una atra que n'hi havié més amunt. Açò de Sitjar no sé per qué. Potser la vila hi tenie sitges per a dipòsits de grans, o potser presons davall terra per a tancar los criminals. Tinc com una *sombra* d'haver sentit dir a un vell, molt *triscat* en coses de casa la vila, que davall la llotja hi ha buits de *terreno* com a presons subterrànies.

Abans de fer l'actual casa consistorial, la vila tenie una casa menuda al seu *terreno*. D'ella i de dos cases més que va comprar a la vora, va fer de planta esta casa, que pareix un *palaciet* italià. La va fer lo picapedrer d'Alcanyís Pedro Pizarro, de 1609 a 1612.

Trenquem l'*aliento* una miqueta *sentats* als pedrissos de la Plaça del Sitjar.

Mireu lo pilar de l'argolla, que encara té encastrada la vara de ferro, *tipo* i *modelo* oficial al que s'havien d'ajustar totes les vares de *medir* per a que foren vàlides. I encara té agarrada la primera essa de la cadena de l'argolla. Ere l'argolla un corbatí de ferro que se posave al coll dels lladres per a tindre'ls a la vergonya, aquí, al mig de la plaça, lligats com a gossos, amb la cosa furtada al costat, i regularment en hores de molta concurrència, com les festes i dies destorbats. Eixa essa que quede ha sostengut un pes enorme d'afronts i d'angústies que esgarriren; eixa essa que quede fa pensar que la llei, a pesar

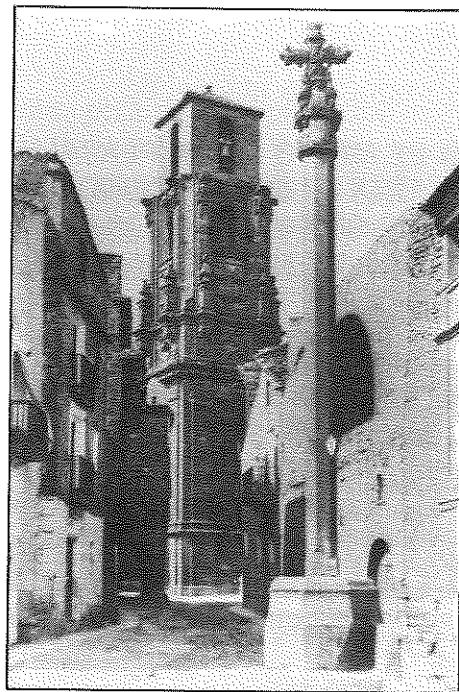
de ser un ordenament de la raó encaminat al bé comú, ha sabut pecar de massa cruel, com ara peque de massa blana.

Al cobert més fondo, que tenim enfront, solie reunir-se lo veïnat en assemblea municipal, quan los negocis més importants de la vila se tractaven al carrer, a l'aire lliure; i també lo justícia (com li dien al *jués*) hi tenie els seus judicis a la vista de tots. Allí estave la carniceria, que ere un arbitre del municipi i allí les lloses del peix i de la corda, que avui podrien desaparéixer ja amb la *mugre* de mil generacions de sèpies i sabogues, substituïnt-les, quan se necessíton, per taules de fusta i zinc, més netes i *menos* embarassoses. Lo matador estave al carreró de la llotja; i per cert que d'esta situació del matador n'estaven los antics molt satisfets, perquè creïen que havent de passar les reses per la plaça, a la vista de tots, quan anaven al sacrifici, lo carnicer no los darie gat per llebre.

Acateu-tos de que los pilars dels coberts estan farcits d'embarradors⁸ per a tancar la plaça. No cal buscar més senyals de la grandíssima afició als bous que tenien los nostres vells. Pels bous, tots los pareixie atropellable. Que s'havie de fer lo taulat de davant casa la vila, i les llome-

8. Forats als pilars on es fiquen les barres per a tancar la plaça.

res no podien eixir per entre los pilarets del balcon? Això rai, vingue un martell i fora pilarets. Qué les cordes tocaven a les cornises? Fora cornises. Que les barreres de davall los cuberts han de ser penjades? Foradarem los trebols de les cases, mai no hi hage *después* una setmana de

Torre inacabada de l'Arxiprestal de Calaceit i Creu de la Plaça Nova. 1919.
Foto Arxiu Mas.

faena per a un obrer. Es clar que a una gent així li havié d'estorbar molt la creu vella de pedra que hi havié al mateix mig de la plaça.

Esta creu és la que avui tenim a la barana de la Plaça Nova; i té la seua història. Estave primer, com dic, al mig de la plaça, sense grades, només drete damunt del tambor, com se'n veuen encara algunes de la seua època. I eixe tambor és aquella pedra honrada per una cançó, molt rància, i molt calaceitana, que tots sabeu:

"EN EL MEDIO DE LA PLAZA
HAY UNA PIEDRA REDONDA,
DONDE SE SIENTAN LOS MOZOS
CUANDO VIENEN DE LA RONDA".

Pos sí; perquè destorbave molt a les funcions de bous, la creu va ser mudada al racó que forme casa la vila davant la llotja; i d'allí perquè de totes maneres destorbave a una plaça tan menuda, quan la gran obra de les *aceres*, cap a l'any 1862, va ser *trasladada* a la Plaça Nova. Bona l'ham feta! A la Plaça Nova has dit? Pos ja hi ha tela per a la indigna crítica que se pose les mans als ulls i a cop de *ciego disfrute* maleïnt totes les determinacions de les autoritats, siguen bones o dolentes. Se va parlar molt mal, i sense raó de la mudada de la creu. Però, *vamos, menos* mal que en esta ocasió, així com a un femer sol grillar i créixer una llavor perduda i formar una gauja

d'or, de les *bassures* de la crítica maliciosa i *torpe* va nàixer una llegenda bonica, amb molts perfums de poesia. En arribar les altes hores de la nit, desertes i callades, la creu se queixave del seu *desterro*, i *hasta anyadien* alguns que prometie *vengances*. "Ai! Ai!" Sospirave amb sospirs de pedra: "M'hau tret de la noble plaça a on me van posar los antics per a que presidira lo poble des del seu *trono*; m'hau desterrat; allí dauraven los meus braços per a què brillara més; aquí, trista i oblidada, respiraré los mortals *venenos* de la Bassa Podrida. Ai! Que me pagareu lo *desprec!* Ai, que no plourà en molts anys!"

Lo *mancebo* dels versos i la guitarra mós parle de dos botigues pels voltants de la plaça: Una de Peret del Blanc, a on anaven, los que ho podien, a tirar trago d'aiguarent mesclat amb vinblanc; l'atra de Joan Tell, i a esta no li calle la mala fama de qué enganyave als xiquets. Bé podem creure que la primera ere, com si diguérem, lo café d'aquells temps, quan lo *caldo* que diem café no ere conegut, i se contentaven los bebedors amb un trago de mistela més o *menos* batejada. I quasi segur que eren les úniques tendes de la vila, *pos* també lo municipi tenie reservada la taverna i la tenda de comestibles i les arrendave, quedant compromés l'arrendatari a donar los *géneros* al preu tarifat en lo plec de condicions.

Si tos pique la curiositat de saber lo que més se menjave a Calaceit l'any 1620, tos diré que eixe any a l'arrendatari de la tenda se li obligave a tindre moixama, abadejo, congre de Galícia i congre bretó, sardines, tonyina salada, cigrons i atres llegums, oli, formatge, arrós, sal, espècies i taronges. Apart d'açò, a voluntat, podie tindre cartes i pilotes, corda, claus, plom en barra, en bales i en perdigons i poques coses més. Del *género* que lo tender tenie a la seua tenda, ningú ne podie vendre si no ere més barat.

Ara considerem que la vila també arrendave per a sa pobilla los *puestos* de la fira, i dieu-me si los calaceitans van ser generosos, dòcils i *acomeditos* per al comú. Filador, cantereria, teuleria, molins d'oli i de farina, forns, hostel, carniceria, *puestos* de la fira, taverna, tenda... I no ho manave la llei, no; que la llei deixave fer, la llei respectave més que avui la voluntat dels pobles, i als nostres antipassats, a l'*amparo* d'eixa llibertat, tot los pareixie poc per a la pàtria i la posaven per damunt de la seua llibertat particular i dels seus propis interessos.

Es hora de deixar la plaça. Pugem carrer de l'església amunt. Li dien antigament carrer dels Hostals, i ere perque antigament dien hostals a les cases grans i bones, pròpies naturalment dels rics. Per a donar testimoni de que aquí estaven les cases i famílies més riques de la vila, queden

algunes finestres treballades, per a aquell temps, amb refinament de *lujo*.

Aquí trobem la venerable parroquial, senyalant amb la seua frontera de tres portes (com no la tenen les catedrals de Saragossa) un atre esforç gegant dels nostres iaïos. Hi ha indicis de

Mare del Deu del Plá. Talla gòtica policromada. 1920. Foto Arxiu A.A.C.

qué lo *sigle* XIII o poc més tard se va fer al mateix *puesto*, encara que molt més menuda, l'església parroquial que li dien de Santa Maria, i més avant de Santa Maria del Pla, perquè ocupave esta santa imatge lo *puesto* de titular a l'altar major. I com l'església ere més menuda, deixave davant d'ella, al cap del carrer dels Hostals una plaça, dita també de Santa Maria, com l'església. Lo mig d'esta plaça, tampoc molt gran, estave poc més o *menos*, al peu del campanal modern; per això quan se va fer l'església nova que ara tenim, com va *adelantar* eixe cantó del campanal al *terreno* de la plaça ofegant-la molt, la gent va batejar lo *puesto* amb lo nom de Cantó i Cantonet.

Oh! La plaça de Santa Maria va *gosar* molt temps los honors de *centro* i *celebre* de la vida calaceitana, abans que la plaça del Sitjar. Al pòrtic de l'església vella, voltat de pedrissos, se reunie i deliberave lo municipi. Lo justícia probablement l'administrave a un cobertet que tenie la vila, i avui és *quarto* tancat de la Confraria del Santíssim; *pos* se veu esculpit llordament a una de les pedres del pilar lo llibre apocalíptic dels set *sellos* per a posar damunt la mà los que prestaven jurament en los judicis. Eixa plaça fee de mercat, del que és un record la insistència de les dones en portar a vendre al Cantó les seues penques de carxofera, lo mateix que la insistència

dels topiners d'Alcorisa, que *hasta* fa pocs anys, sempre venien la seua obra al cobertet del carrer d'Escola.

A darrerries del *sigle* XVII va paréixer l'església menuda impròpia d'una vila com la nostra; i d'aquí va vindre lo fer l'església actual, començada l'any 1695 i no acabada del tot *hasta* lo 1714, perquè la guerra cruel de Successió i los seus rastres van paralitzar les obres molts camins. Lo barber dels versos la va veure fer, i mencione al seu *romance* que vie pujar i baixar lo carro que portave les pedres pel carrer de l'església.

Passem del Cantonet al carrer d'Escola, que aquí hi trobarem faena a manta, *pos* és un dels *puestos* de la vila més poblats de records. Des de la Plaça de Santa Maria al portal de la Font (que estave a l'embocador de la Plaça Nova) li dien Taula de Carrasca. Per qué la hi dien? La cosa s'ha de rebuscar una miqueta. Quan Aragó ere una nació independent, i Catalunya una atra i *Castilla* una atra, abans d'unir-se totes formant lo que diem Espanya, Aragó tenie lo seu govern, Corts, Tribunals empleats i exèrcit, i per *consiguient* la seva administració, *hacienda*, contribucions, *rentes* i arbitres. Un d'estos arbitres ere lo de les duanes, a on se cobraven drets de les *mercancies* que venien de l'estranger, i alguns camins també de les que eixien d'Aragó. Calaceit

era allavors una població fronterissa, la darrera d'Aragó tocant a Catalunya, perquè dellà l'Algars ere terra catalana i estrangera. Les duanes, a Aragó, se dien taules del general, que volie dir taules del Govern o de l'*hacienda* publica; i és clar que havien d'estar posades a les entrades de les poblacions fronterisses, i no a totes les entrades o portals, sino tan sol a les que miraven a l'estranger, aquí a Calaceit al portal de la Font, a on arribave lo camí de Caseres. Conste als papers vells que a Calaceit hi havie taula; i com trobem pegat al Portal de la Font eixe edifici de l'Escola vella, molt antic, amb traça de llotja, amb moltes portes que avui estan paredades, amb un gran foc, i encara amb arnelles de ferro a les claus dels arcs per a penjar les romanes, podem pensar si aquí estave establida la duana o taula del general, que, per ser de carrasca, darie nom al carrer dit avui d'Escola, i oficialment de l'ESTUDIO.

Este nom modern no està mal posat. Perqué *además* de l'escola de primeres lletres, establida d'antic a la suposta taula, alli tocant, a l'atre edifici que fee costat al portal, hi va estar molts anys l'ensenyança de llatí, que dien aula, pagada pel municipi i governada pels famosos dòmines de Calaceit, que ensenyaven la llengua de *Ciceron* a bufetada *llímpia*. Estave l'aula a la sala per a on ara s'entre a escola. Damunt de l'aula i

damunt del portal tenie la vila uns graners molt grans, no del deume, com diuen molts, *pos* ja ham vist que lo deume ere dels canonges de Tortosa i ells tenien los seus graners, trulls i dipòsits per separat. A estos graners del portal de la Font s'hi solien fer les comèdies, per més que lo local tenie l'entrada ben dolenta pel carreró dels Assotats, amb unes escaleretes estretes, empinades i sense barana.

Lo carreró dels Assotats tots lo coneixeu. Tenie este nom perquè allí esperaven a la processó del Dijous Sant (que eixie com ara de Sant Roc) los penitents de sang, que havien d'anar assotant-se amb la cara tapada i l'esquena a l'aire. Allí solien *ensaiar-se* pegant-se cada u a ell mateix amb les disciplines; però se solie dir que los *ensaios* los pagaven les parets del carreró. Les de la banda dreta, entrant, eren de la casa de l'apotecari, que tenie la porta davant d'escola. Aquí tenie la vila casa i botiga per a este servent, a *truques* de que no faltare mai, i de que dare més en *comodo* les medecines.

Al cobertet del carrer d'escola li dien lo Perxe Enllosat. Segons mos diu lo barber poeta ere este perxe lo punt de reunió dels mossos, que acudien aquí a fer la xerradeta quan venien d'allà defora; però només los dissabtes.

Lo portal de la Font ere una espècie de túnel llarg, d'unes vint passes, obscur amb arcs no

gaire alts i racons carregats de pedres i d'atres coses que no se poden nomenar. Per a qué lo *quadro* de feredat resultare complet, al mig d'esta *bodega* tenie la porta lo fossar vell. Abans de dir-li portal de la Font, li dien Portal del Pou; ara tos diré perquè. La font de la vila se va fer l'any 1602. No és que *hasta* eixa *fetxa* lo veïnat no coneguere i aprofitare lo *manancial*, però l'aprofitave pujant l'aigua d'un pou veïnal i públic que allí hi havie, per l'estil del que ara usen los habitants de la Vall. Per això dien i diem la Vall del Pou a la vall que allí comence, i dien Portal del Pou al que dave eixida per a anar al pou. Feta *después* la Font, va mudar lo nom, com ere natural.

No podem negar un *aplausso* a l'Ajuntament que l'any 186...⁹ va llevar este portal, amb totes les seus *sombres*, brutícies i perills. La millora va ser gran, perquè recaïe en un *puesto* cèntric, pla i de gran passatge.

Ja havie segut bona la de fer lo fossar nou lluny de la vila i en *puesto* ben situat. Aquí dins de poblat, i de tal *modo* entremig dels vius que moltes cases tenien finestres i balcons al cementeri, hi van quedar enterrades un munt de generacions; perquè l'ús del fossar vell, va ser molt llarg. Lo darrer cadàver que s'hi va enrunar, lo

9. Hi ha una llacuna a l'original.

de...¹⁰ lo dia...¹¹ de 1840; lo primer enterrat al fossar del Pla de l'Arenal...¹² lo dia...¹³ del mateix any.

S'ha parlat algun camí de fer un mercat aprofitant l'escola vella, l'aula i lo tros que quede del fossar *hasta* l'hospital. Per a açò serie menester trobar *puesto* cèntric, gran i *menos* ombríós a on fer les escoles noves. Jo sóc de parer que, *pos* tenim *plano* ben fet per a renovar les escoles en este *puesto*, aquí se facen, quan se puge, i Déu vullgue que sigue prompte. De tots *modos*, sigue escola, sigue mercat l'obra nova, convé deixar més ample l'embocador del carrer de Maella. I convindrie, així mateix, llevar lo portalet dels topiners d'Alcorisa, per a donar més *tiro* als carros, tant a l'entrada del carrer de Maella, com a la volta del campanal, dos passos dolents, si n'hi ha a la vila.

Bueno; baste de *paseo* per avui, que estareu cansats. Si la cosa tos agrade un atre *rato* acabarem de dar la volta; que lo guia està sempre a la vostra disposició i desitjós de dar-tos gust.

10. Hi ha una llacuna a l'original.

11. Hi ha una llacuna a l'original.

12. Hi ha una llacuna a l'original.

13. Hi ha una llacuna a l'original.